

სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

გიორგი ანთელავა

**თურქული სალიტერატურო ენის
რეფორმა**

თბილისი
2022

რესპუბლიკად გამოცხადების შემდეგ (1923 წ. 29 ოქტომბერი) თურქეთში დაიწყო მნიშვნელოვანი რეფორმები, რომლებით განისაზღვრა ევროპაზე ორიენტირებული ქვეყნის განვითარების გზა. ამათგან ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანისი იყო ენის რეფორმა (ენის რეეოლუცია — Dil Devrimi).

თურქული ენის რეფორმა რესპუბლიკურ თურქეთში არაბული ანბანის შეცვლით დაიწყო. ეს აქტი შეიძლება შეფასდეს როგორც ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნაბიჯი, გადადგმული ხელისუფლების მიერ ახალი თურქული ეროვნების ჩამოყალიბების გზაზე და ერის ახალ კულტურულ ცნობიერებაზე გადასვლა.

წიგნი განკუთვნილია სპეციალისტებისა და საკითხით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო წრისათვის. ის, ასევე, შეიძლება გამოყენებული იქნას დამამარე სახელმძღვანელოდ თურქოლოგიის სასწავლო პროგრამების სტრუქტურათვის.

რედაქტორები:

ცისანა აბულაძე — ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი;

შალვა გაბესკირია — ფილოლოგიის დოქტორი, პროფესორი, თავისუფალი უნივერსიტეტი.

რეცენზენტები:

თამაზ აბაშიძე — ისტორიის დოქტორი, აკადემიკოს გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის მკვლევარი, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი;

ელეზა გერანტია — ფილოლოგი, თურქოლოგი, სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.

თექნიკური რედაქტორი:

კახა კვაშილავა — ისტორიის დოქტორი, ასოცირებული პროფესორი, სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.

ათათურქისეული რევოლუცია და ახალი ლაიცისტურ-დასავლური პარადიგმა	6
ოსმალური ტრადიციის წინააღმდეგ ბრძოლა და ქვეყნის მასობრივი აღფაბეტიზაცია	13
ოსმალურ-თურქული ენის (<i>Osmanlıca</i>) ანბანის ზოგიერთი თავისებურება	23
პარადიგმული დისკუსიები თანამედროვე თურქეთში	28
ოსმალურიდან თანამედროვე თურქულსაკენ. უცხო (არაბულ-სპარსული) ლექსიკა თურქულში	35
ევროპული ლექსიკა თურქულ ენაში	45
პარადიგმული სიტუაცია ოსმალურ თურქულში	50
ენის საკითხი რესპუბლიკურ თურქეთში	69
თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოების მიერ ენის „გამარტივების“ (<i>sadeleşme</i>) შერჩეული და გამოყენებული საშუალებები, გზები, პრინციპები	89
ძველი თურქული სიტყვების გაცოცხლება	93
დიალექტური ლექსიკა სალიტერატურო და ოფიციალურ ენაში	94
ახალი სიტყვების შექმნა მორფოლოგიური პრინციპით (აფიქსაცია)	96
უცხო სიტყვების „გათურქულება“	122
სინტაქსურ-მორფოლოგიური წესი (კომპოზიტები)	127
რეფორმის ზოგიერთი შედეგი	130
ბოლოტქმა	135
The Reform of the Turkish Literary Language (Summary)	137
გამოყენებული ლიტერატურა	133

ათათურაჩისეული რევოლუცია და ახალი ლაიციზტურ-დასავლური პარადიგმა

1919 წელს დაწყებული თურქი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა დასრულდა 1923 წ. 29 ოქტომბერს თურქეთის რესპუბლიკად გამოცხადებით. ისტორიას ჩაბარდა ოსმალეთის იმპერია. ის, თავისი სტრუქტურით, წარმოადგენდა ისლამურ, თეოკრატიულ, მრავალეროვან და მრავალენოვან სახელმწიფოს, რომელიც ყოველთვის განიცდიდა არაბული და სპარსული კულტურების უძლიერეს გავლენას.

ეროვნული სახელმწიფოს არსებობის ახალ პირობებში (მუსტაფა ქემალმა უარყო ოსმალეთის იმპერიის მრავალეთნიკური მოდელი „ერი-სახელმწიფოს“ იდეის სასარგებლოდ: ერთი ერი, ერთი ენა, ერთი კულტურა), როდესაც ნაციონალიზმი გახდა ყველა სოციალური ფენის მობილიზაციის მთავარი საშუალება, ქემალისტებმა მიზნად დაისახეს ნაციონალიზმის „გათავისუფლება“ რელიგიის გავლენისაგან, რადგან, როგორც ითქვა, რელიგია იყო უმთავრესი ხელისშემშლელი ფაქტორი დასავლეთის კულტურულ სივრცეში ინტეგრაციის პროცესში. ამ იდეის განსახორციელებლად საჭირო გახდა კარდინალური რეფორმების გატარება. ერთ-ერთი ასეთი სწორედ ენის რეფორმა უნდა ყოფილიყო (*Dil devrimi*). მუსტაფა ქემალი ღრმად იყო დარწმუნებული, რომ თურქების ეროვნული მთლიანობა პირდაპირ უკავშირდებოდა ეროვნული ენის ფაქტორს. ამ ერთი და ზოგადად უანალოგო მოვლენის ორივე ეტაპი ერთმანეთთან უძლიერეს კორელაციაშია. ხაზგასასმელია, რომ II ეტაპის გატარებას საფუძვლად უდევს I ეტაპის ოპერატიულად და წარმატებით დასრულება, რომელიც მთლიანად უკავშირდებოდა თავად პრეზიდენტის უსაზღვრო ენერგიას, მუდმივ, ძლიერ და აქტიურ ჩარევას სახელმწიფოს ცხოვრების ამ უმნიშვნელოვანეს პროცესში.

მუსტაფა ქემალს კარგად ჰქონდა წარმოდგენილი იმ პერიოდის „ოსმანიზმის“ პრინციპზე ჩამოყალიბებული და „ახალი ცხოვრების“ ანუ მოდერნიზმის წინააღმდეგ ოპოზიციით წაქეზებული თურქული მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის შეუნილბავი ნეგატიური რეაქცია, გამონვეული ხელისუფლების (დავაკონკრეტოთ: მუსტაფა ქემალის) მიერ მიღებული გადანყვეტილებით, რომელიც დღევანდელი შეფასებით იყო „თამამი და ერთი შეხედვით ჭეშმარიტად წარმოდგენელი ნაბიჯი“.

რესპუბლიკის პირველ პრეზიდენტად არჩეულ იქნა მუსტაფა ქემალ ფაშა, შემდგომში „თურქების მამად“ (Atatürk) ნოდებული. იგი იყო უაღრესად განათლებული, რამდენიმე უცხო ენის მცოდნე, წარმატებული სამხედრო სარდალი და მოსახლეობაში ფრიად პოპულარული პიროვნება. დიდი ფრანგული რევოლუციის იდეებით გატაცებული, ბუნებით აშკარა მოდერნისტი, მუსტაფა ქემალი დარწმუნებული იყო, რომ რელიგიაზე დაფუძნებული სახელმწიფოების დრო დასრულდა. იგი უარყოფდა ქვეყანაში ისლამის უზენაესობას და მთლიანად ეწინააღმდეგებოდა სახელმწიფოს მართვაში რელიგიის მონაწილეობას. შემთხვევითი არ იყო, რომ 1931 წელს სახალხო-რესპუბლიკური პარტიის (ერთადერთი ლეგიტიმური პარტია მაშინდელ თურქეთში) ყრილობაზე მიღებული პარტიის პროგრამის ერთ-ერთი პუნქტი იყო ლაიციზმი (Laiklik), რომელიც გულისხმობდა ქვეყნის ფარგლებში ისლამის მოქმედების ძლიერ შეზღუდვას და მისი მნიშვნელობის დაკნინებას. ქემალისტების აზრით, ეს იყო ყველაზე „მოხერხებული“ გზა თანამედროვეობისაკენ, თურქეთის დასავლეთის სამყაროსთან ადაპტაციისათვის. ამ გზაზე სვლა მოითხოვდა რიგ ტრადიციაზე უარის თქმას და მნიშვნელოვანი სოცო-კულტურული რეფორმების გატარებას.

განვითარების გზაზე თურქეთისთვის სერიოზულ დაბრკოლებას წარმოადგენდა საუკუნოვანი ჩამორჩენა განათლების, მეცნიერების, ტექნიკის, კულტურის, საყო-

ფაცხოვრებო სფეროებში. ბუნებრივია, რომ ეს ძლიერ ამუხრუჭებდა მუსლიმური სახელმწიფოს ინტეგრაციას და-სავლეთის სამყაროში. ლაიციზმი მოიაზრებოდა ქვეყნის მო-დერნიზაციის საფუძვლად. მუსლიმური კულტურის ტიპი, მისი რელიგიური ცნობიერებით, ძლიერ განსხვავდებოდა დასავლური, ბევრად უფრო ღია კულტურული კონცეფ-ციისაგან. ალბათ ამით აიხსნება მუსლიმი ხალხების კულ-ტურული იზოლაცია. „მუსლიმებს არ გააჩნიათ სხვა კლასიკური კულტურა, გარდა იმ კლასიკური კულტურისა, რომელიც ჩამოყალიბდა ისლამით. მათ არ ჰქონდათ ისეთი კულტურული პირობები, რომლებიც საფუძვლად დაედებოდა პიროვნების ჰუმანურ აღზრდას“ (Akinci, 1996).

მუსტაფა ქემალის მიერ დაწყებული მოდერნიზაციის თეორიულ საფუძვლად არჩეულ იქნა ცნობილი მწერლის და საზოგადო მოღვაწის ზია გიოქ ალფის (Ziya Gökalp) შრო-მები, რომელთა ავტორი საზოგადოების რეფორმირების უმნიშვნელოვანეს ეტაპად მიიჩნევდა რელიგიის „ნაციონა-ლიზაციას“ (ანთელავა, 1975). მისი აზრით, ყველა რელი-გიური წიგნი უნდა ყოფილიყო თარგმნილი თურქულ ენა-ზე. თურქულადვე უნდა შესრულებულიყო ჰუთბა¹, „რადგან არავის შესწევს უნარი ჩანვდეს საკუთარი რელიგიის არსში, მის სიღრმეში, თუ ვერ წაიკითხავს რელიგიურ ტექსტებს და ვერ მოისმენს ქადაგებას მშობლიურ ენაზე“ (Levend, 1949: 334).

1922 წ. 3 მარტს თურქეთის დიდი ეროვნული კრების სხდომაზე მუსტაფა ქემალი შეეხო მეჩეთების თემას და თქვა, რომ მეჩეთებში მინბარი² უნდა გახდეს შუქურა, რო-მელიც წაიყვანს თურქ ხალხს სწორი გზით. ამის მიღწევა შესაძლებელი გახდება მხოლოდ მაშინ, როდესაც ყოველი ეზანი და იკამათი³ წარმოთქმული იქნება თურქულ ენაზე.

¹ ქადაგება, რომელიც სრულდებოდა პარასკევის დიდი ღოცვის, მსხვერპლშეწირვის დღესასწაულის და სხვა განსაკუთრებული შემთხვევების დროს

² კათედრა, საიდანაც მოლა ქადაგებას კითხულობს.

³ მოწოდებები სავალდებულო ღოცვისაკენ.

1932 წ. 22 იანვარს (თითქმის 10 წლის შემდეგ, რაც ხაზს უსვამს ხელისუფლების მიერ მიღებული გადაწყვეტილების შესრულების სირთულეს) პირველად თურქეთში, სტამბოლში, იერებატანის მეჩეთის (*Yerebatan Camii*) მინარეთიდან წაკითხულ იქნა ეზანი, რომელშიც *Allah* შეცვლილი იყო „საკუთრივ“ თურქული (?) სიტყვით *Tanrı*-თი (ღმერთი). იგივე განმეორდა 29 იანვარს სულთან აჰმედის (*Ahmediye*) მეჩეთში, ხოლო 5 თებერვალს სულეიმანიეში (*Süleymaniye*). არსებობა შეწყვეტა ისლამის ერთ-ერთმა ძრითადმა სიმბოლომ. მინარეთებიდან აღარ ისმოდა „*Allahü Ekber*“ (ალაჰი დიდია) და მუსლიმების გამაერთიანებელი „*Lâ illâhe illallah...*“ (არ არსებობს ღმერთი გარდა ალაჰისა...). გათურქულების შედეგად, მათ ამგვარი სახე მიიღეს: „*Tanrı Uludur*“, „*Tanrı'dan başka yoktur tapacak...*“. ადვილი წარმოსადგენია, თუ როგორ შეხვდებოდნენ მართლმორწმუნე მუსლიმები ამ არც თუ გასაგებ სიახლეს. მათთვის აბსოლუტურად გაუგებარი და მიუღებელი იყო ათი საუკუნის განმავლობაში ყურანის კითხვისას წმინდა წიგნში დადასტურებული ალაჰის 99 ეპითეტის შეცვლა ერთი ე.წ. საკუთრივ თურქული სახელით *Tanrı*.

ამან მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის ძლიერი უკმაყოფილება გამოიწვია. ზოგიერთ რეგიონებში ეს ცვლილებები არ ამოქმედდა და ხალხი ძველებურად ლოცულობდა. საპასუხოდ „ამოძრავდნენ“ სამართალდამცველები და დაიწყეს ხალხის დევნა, მეჩეთების მსახურთა დაპატიმრება და გასამართლება თურქეთის რესპუბლიკის სისხლის სამართლის კოდექსის №4255 სტატიის 526-ე მუხლის თანახმად. საქმე საკასაციო სასამართლომდე მივიდა, რომელმაც აღნიშნული სტატიის „ბუნდოვანი“ არგუმენტაციის საბაბით განაჩენები გააუქმა. თუმცა, უფრო გვიან, 1936 წელს 526-ე სტატიას დამატებითი ინტერპრეტაცია დაემატა და ამის შემდეგ „*Allahü Ekber*“-ის მთქმელები და მნაშავეები და კანონის წინაშე პასუხისმგებლები ხდებოდნენ.

ათათურქი არ ებრძოდა რელიგიას. იგი ებრძოდა კლერიკალიზმს. თურქეთის რესპუბლიკის პირველ პრეზიდენტს

მიაჩნდა, რომ რელიგია არ უნდა უპირისპირდებოდეს ხელისუფლებას და არც უნდა იყოს ჩარეული ქვეყნის მმართველობაში (პარლამენტში იმ ხანად ხოჯების საკმაოდ ძლიერი და გავლენიანი დეპუტაცია იყო).⁴

ვესტერნიზაციის იდეის განსახორციელებლად საჭირო გახდა კარდინალური რეფორმების გატარება, იმ რეფორმებისა, რომელიც პირდაპირ იქნებოდა მიმართული საუკუნეების მანძილზე ჩამოყალიბებული და ხალხში მტკიცედ გამჯდარი ტრადიციული მუსლიმური ცნობიერების ნგრევისკენ. ერთ-ერთ ასეთ რეფორმად სწორედ ენის რეფორმა მოიაზრებოდა. თუმცა მას უსწრებდა 1925 წ. 28 ნოემბრის №671 კანონი, ცნობილი „*Şapka*“-ს რევოლუციის სახელით (ანთელავა, 2018-2019).

მუსტაფა ქემალს დასჭირდა რამდენიმე წელი იმისთვის, რომ დაეწყო „ენის რევოლუცია“ (4 წელი ანბანის რევოლუციის დასაწყებად და 9 – საკუთრივ ენისა), რომელსაც წინ უსწრებდა 1924 წ. 3 მარტის კანონი სწავლების უნიფიკაციის შესახებ (*Eğitim ve öğretim birleştirilmesi*). ამ კანონით მთელი სკოლები და კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებები გადაეცა განათლების სამინისტროს, ხოლო მედრესეები და სხვა სასულიერო სკოლები, სტამბოლის უნივერსიტეტის ღვთისმეტყველების ფაკულტეტის გარდა, დაიხურა (სვანიძე, 2007: 434).

⁴ თუმცა, ამ თვალსაზრისით, მან საბოლოო გამარჯვება ვერ მოიპოვა. ამას ადასტურებს დემოკრატიული პარტიის ხელისუფლებაში ყოფნის პერიოდი (1950-1960), როდესაც მთავრობამ დააქმნა ყოფილა კულტის მსახურთა რიგი სერიოზული მოთხოვნებისა, რომელთა შორის უთუოდ უნდა დასახელდეს 1950 წ. 14 ივნისის ერთ-ერთი პირველი „დეკრეტი“, რომლითაც ეზანი და ყურანი ისევ დაუბრუნდა თავის თავდაპირველ ენობრივ სახეს ანუ „გააარაბულდა“. გარდა ამისა, ხაზგასასმელია დღევანდელი პოლიტიკური ტენდენციაც (საერო სახელმწიფოს პრეზიდენტის რეჟებ ტაიფ ერდოღანის საჯარო გამოსვლებში საკუთარი ისლამისტობის მუდმივი გაცხადებები), რაც, ვფიქრობთ, შეიძლება შეფასდეს როგორც პირადად მისი „სიმპათიები“ ათათურქის მიმართ და, ზოგადად, ხელისუფლების პოპულისტური „ლაქუცი“ მოსახლეობასთან, რომლის ერთ-ერთი მიზანია ელექტორატის თავის მხარეზე გადმობირება.

ბევრად გვიან (1928 წ. 20 მაისს), პარლამენტმა მიიღო კანონი არაბული ციფრების ნაცვლად „საერთაშორისო“ ციფრების (*Uluslararası rakamlar*) (ანუ ევროპაში არაბულად ცნობილი ციფრები) შემოღების შესახებ. ალბათ, ეს ერთგვარი სიფრთხილე გამოწვეული იყო იმით, რომ მუსტაფა ქემალს კარგად ესმოდა თუ რა რეაქცია მოჰყვებოდა ოპოზიციით წაქეზებული მოსახლეობისაგან ამ ჭეშმარიტად რევოლუციურ ნაბიჯებს.

ახალი თურქული ანბანის მიღებამ მსოფლიოში დიდი გამოძახილი ჰპოვა. უცხოეთის სახელმწიფოებმა ამ მოვლენის მიმართ სერიოზული ყურადღება გამოიჩინეს, რაც დასტურდება ავტორიტეტულ პერიოდულ გამოცემებში გამოქვეყნებული წერილებით. *The New York Times* წერდა, რომ „განათლების სისტემაში ეს რევოლუცია გაბედული ნაბიჯი იყო“, ხოლო ჟურნალი *National Geographic* ხაზს უსვამდა „კალმის ხმალზე ძლიერებას, რომელიც ახალი გამარჯვებების გზაზე თურქეთის წარმატებებს უზრუნველყოფს“ (Efe, 2018: 440). იმ დროს, ამ და ათათურქის სხვა რეფორმებთან დაკავშირებით ქვეყანაში საკმაოდ მძიმე ვითარება იყო შექმნილი. აქ შეიძლება გავიხსენოთ სხვადასხვა ქალაქებში ძლიერი საპროტესტო გამოსვლები, რომელიც გამოიწვია 1925 წლის 25 ნოემბერს მიღებულმა „შაპკას“ კანონმა.

რესპუბლიკის გამოცხადების შემდეგ მიღებული ეს და ზოგი სხვა კანონი, მოსახლეობის დიდმა ნაწილმა (განსაკუთრებით ულემებმა და დერვიშებმა, რომელთაც ტრადიციულად დიდი გავლენა ჰქონდათ ხელისუფლებაზე), აღიქვა როგორც უძველესი კულტურული ტრადიციების უარყოფა და ისლამის ფასეულობებზე უარის თქმა. საუბარია იმ ტრადიციებსა და ფასეულობებზე (რელიგიურ, ყოფით, სოციალურ, ლიტერატურულ, ისტორიულ ანუ ზოგადად კულტურულ), რომელთა ჩასახვის, ჩამოყალიბების და განვითარების პროცესი პირდაპირ კავშირშია ანატოლიაში თურქების დასახლებასთან, მათ ურთიერთობებთან სელჩუკთა სახელმწიფოსთან და, ბოლოს და უმთავრესად, ისლამში მოქცევასთან.

ოსმალური ტრადიციის წინააღმდეგ ბრძოლა და ქვეყნის მასობრივი ალფაბიტიზაცია

1928 წლის 1 ნოემბერს №1353 კანონით მიღებულ იქნა ლათინურ ანბანზე დაფუძნებული ახალი თურქული ანბანი. სახელმწიფოში დაიწყო დამწერლობის სისტემის რევოლუცია. ამ საკითხისადმი მიძღვნილ პარლამენტის სხდომაზე პრემიერ-მინისტრმა ისმეთ ინენიუმ (Mustafa İsmet İnönü) განაცხადა: „...რევოლუციის (ანბანის – გ.ა.) ერთ-ერთი მთავარი მიზანია ახალი თაობებისთვის წარსულისკენ კარების დახურვა, არაბულ-სპარსულ სამყაროსთან კავშირების განწყვეტა და საზოგადოებაში სარწმუნოების გავლენის შესუსტება...“ (Mert, 2014: 1).

სწორედ ამ კავშირების განწყვეტა იყო მუსტაფა ქემალის უპირველესი მიზანი, რომლისკენ სვლას უკვე ვერაფერი შეაჩერებდა. შემთხვევითი არ არის, რომ კულტის მსახურებმა და მოსახლეობის გარკვეულმა ნაწილმა მას დაუფარავი ბრძოლა გაუმართეს, ერეტიკოსად „მონათლეს“. აღსანიშნავია, რომ მისი უახლოესი თანამებრძოლების ნაწილიც ამ პოლიტიკის გატარებას ეწინააღმდეგებოდა. ოპოზიციის ლიდერმა გენერალ ქიაზიმ ქარაბექირმა (Kâzım Karabekir) განაცხადა, რომ „საუკუნოვან ტრადიციებზე უარის თქმა ძალიან დასცემს სახელმწიფოს ავტორიტეტს ისლამის სამყაროში“. ეს განცხადება მან გააკეთა მეჯლისის სხდომაზე, როდესაც იხილებოდა სახალიფოს გაუქმების საკითხი.¹ ოპოზიციონერების აზრით, სახალიფო და არაბული ანბანი უზრუნველყოფდა მუსლიმი ხალხების ერთმანეთთან მტკიცე კავშირს. უფრო ადრე, იზმირის ეკონომიკური კონგრესის (İzmir İktisat Kongresi; 7.02 – 4.03.1923) დასრულების შემდეგ, მან, კონგრესის თავმჯდომარემ, 5 მარტის გაზეთ “Vakit”-ში („დრო“) გამოაქვეყნა წერილი ლათინური ანბანის შემოღების წინააღმდეგ. მისი აზრით, ლათინურ ანბანზე გადასვლას

¹ სახალიფო ოფიციალურად გაუქმდა 1924 წლის 3 მარტს.

უთუოდ მოჰყვებოდა სტიქიური უბედურება (*felaket*) და არეულობა. „ამ ანბანის მიღებით ევროპას ვაძლევთ შესანიშნავ იარაღს ისლამის სამყაროს წინააღმდეგ (*Âlem-i İslâm karşı*). ისინი იტყვიან, რომ თურქებმა უცხო დამნერლობა შემოიღეს და ქრისტიანები გახდნენ“. მუსტაფა ქემალის ერთ-ერთი თანამებრძოლის ქიაზიმ ფაშა კარაბექირის სხვადასხვა დროს გაკეთებული ეს ორი განცხადება, ამკარად მიმართული სახელმწიფოში გასატარებელი რეფორმების წინააღმდეგ, ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის იმ სირთულეებზე, რომლებთან ბრძოლა უხდებოდა მუსტაფა ქემალს ქვეყნის ვესტერნიზაციის პროცესის განხორციელებისას.

არაბულ ანბანზე უარის თქმა არ იყო მხოლოდ ენის „დაქვემდებარება“ ახალ ფონეტიკურ, ლექსიკურ-გრამატიკულ ნორმებს. ეს აქტი უნდა შეფასდეს როგორც ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნაბიჯი, გადადგმული ხელისუფლების მიერ ახალი თურქული ეროვნების ჩამოყალიბების გზაზე და ახალ კულტურულ ცნობიერებაზე გადასვლა, რაც ეფუძნებოდა მუსტაფა ქემალის სიტყვებს: „კავშირი, რომელიც აერთიანებს ეროვნულ სულსა და ერს საკმაოდ მტკიცეა. ენის ეროვნულობა და მისი სიმდიდრე ეროვნული სულის განვითარების ძირითადი კომპონენტია. თურქული ენა უმდიდრესთაგანია. იგი საკმარისია იმისთვის, რომ დახვეწოს სული. თურქმა ერმა, რომელმაც შეძლო თავისი ტერიტორიის და დამოკიდებულების შენარჩუნება, უნდა იცოდეს, როგორ გაათავისუფლოს თავისი ენა უცხოური ბატონობისაგან (Rossi, 1935).

ცნობილია, რომ დასახული მიზნების მისაღწევად ქვეყნის პირველი პრეზიდენტი ხშირად ერთპიროვნულად მოქმედებდა. ოპონენტებთან ჭიდილში იგი არ ერიდებოდა არც მუქარას და არც ძალის გამოყენებას. ამის დასადასტურებლად საკმარისია მცირე ამონარიდის მოტანა მისი გამოსვლიდან 1926 წ. 8 აგვისტოს ეროვნული კრების სხდომაზე, როდესაც მან განმარტა მიზეზები, რომლებმაც აიძულეს

მონინალმდეგეთა ძალადობით მოცილება: „მე ვარ თურქეთი. ვისაც სურს დამანგრეოს, მას სურს თურქეთის დანგრევა... სისხლი დაიღვარა. ეს აუცილებელია: რევოლუცია, რომელიც არ არის დაღვრილ სისხლზე დაფუძნებული, ყოველთვის უშედეგოა. მე გავუძღვები ჩემს ხალხს ვიდრე მისი ნაბიჯები არ გახდება ძლიერი და იგი არ დაინახავს გზას. მაშინ იგი შეძლებს თავად მართოს თავისი თავი. ჩემი მიზანი მიღწეული იქნება და მეც ჩამოვცილდები მას, ოღონდ მხოლოდ ამის შემდეგ“. მისი ეს გამოსვლა დაკავშირებული იყო 1926 წლის იზმირის შეთქმულების მონაწილეთა გასამართლებასთან. მაშინ რამდენიმე პირს სასამართლომ სასჯელის უმაღლესი ზომა – სიკვდილი შეუფარდა, ხოლო დანარჩენებს სხვადასხვა ვადით პატიმრობა. აღსანიშნავია, რომ გასამართლებულთა შორის აღმოჩნდნენ მისი თანამებრძოლები: ექიმი ადნან ადივარი (Adnan Adıvar), პოლიტიკოსი და სამხედრო პირი რაუფ ორბაი (Rauf Orbay), გენერლები ქიაზიმ კარაბეჩირი, ფუად ფაშა (Fuad Paşa), რაფეთ ფაშა (Rafet Paşa), თუმცა მათ სიცოცხლე შეუნარჩუნდათ (სვანიძე, 2007: 232).

1950 წელს თურქეთის მესამე პრეზიდენტმა ჯელალ ბაიარმა (Celal Bayar) პრემიერ-მინისტრ ადნან მენდერესთან (Adnan Menderes) საუბრისას, ათათურქი დაახასიათა როგორც „ძალიან პრინციპული და განსაკუთრებით კონცენტრირებული პიროვნება, რომელიც გარკვეულ საკითხზე დიდი განსჯისა და ფიქრის შემდეგ მიღებულ გადაწყვეტილებას, როგორიც არ უნდა რთული და მძიმე ყოფილიყო იგი შესასრულებლად, აკანონებდა და მისი ცხოვრებაში წარმატებულად გატარების პროცესში, უკან არასდროს იხევდა“ (Tuna, 2016: 109).

ამის დასადასტურებლად ბაიარი იხსენებს ათათურქის პოზიციას რესპუბლიკის პირველი კონსტიტუციის ტექსტის „წმინდა თურქულ“ (Ari Türkçe ile) ენაზე დაწერასთან დაკავშირებით. ჯგუფმა, რომელიც მუშაობდა ყურანის „გადმოთურქულებაზე“, შესთავაზა მას რესპუბლიკის პირველი კონსტიტუციის ტექსტის წარმოდგენა „წმინდა თურქულ“ ენაზე.

ათათურქმა ეს წინადადება კატეგორიულად უარყო. მისი აზრით, „კონსტიტუცია, მთელი ხალხის მიერ მისაღები კანონი, აუცილებლად ყველასათვის გასაგები უნდა იყოს. ახალი სიტყვები, რომლებსაც დღეს საზოგადოებას შევთავაზებთ, ხალხურ მეტყველებაში ჯერ არ დამკვიდრებულა. ამის გამო, ამ ენით კანონების დაწერას ვერ დავეთანხმები, მაგრამ რესპუბლიკური სახალხო პარტიის წესდებისა და პროგრამის „წმინდა თურქულ“ ენაზე მომზადება დასაშვებად მიმაჩნია“ (Tuna, 2016: 109). ეს ეპიზოდი 1924 წლით თარიღდება, რაც იმის დასტურია, რომ ენის რეფორმის გატარება იმ დროს უკვე გადანწყვეტილი იყო.

ენის რეფორმა მუსტაფა ქემალმა დაიწყო მაშინ, როდესაც მთლიანად აკონტროლებდა ქვეყანაში პოლიტიკურ სიტუაციას. იგი აბსოლუტურად დარწმუნებული იყო, რომ ეროვნულ სახელმწიფოს უნდა ჰქონოდა საკუთარი ეროვნული ენა და მსგავსად ეკონომიკური „კაპიტულაციებისა“ უნდა გამქრალიყო „ლინგვისტური კაპიტულაციებიც“. 1927 წლის ახალი პარლამენტის სხდომაზე მუსტაფა ქემალის ოსმალურ-თურქულ ენაზე გაკეთებული გრძელი მოხსენება, იმდენად გაუგებარი აღმოჩნდა უფრო გვიანდელი თაობებისთვის, რომ საჭირო გახდა ტექსტის სამჯერ „გათურქულება“: 1963 წელს, მოგვიანებით, 1986 და უკანასკნელად 1995 წელს, რაც ამავე დროს ხაზს უსვამს თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოების უწყვეტ მუშაობას თურქული ენის „განახლების, გამარტივების, რეანიმაციის“ მიზნით, რომლის მისაღწევად პირველი გადადგმული ნაბიჯი სწორედ „ანბანის რევოლუცია“ იყო.

თურქეთში არაბული (არაბულ-სპარსული) ანბანის წინააღმდეგ ბრძოლას ხანგრძლივი ისტორია აქვს. ამ ბრძოლის პირველი ცდები დაკავშირებულია ცნობილი თურქი პოეტის, მწერლის და სახელმწიფო მოღვაწის მიუნიფ ეფენდი ფაშას (Münif Efendi Paşa, 1830-1924) სახელთან.

1862 წელს მან ოსმალეთის სამეცნიერო საზოგადოების (*Cem'iyyet-i İlmîyye-i Osmânîyye*) მიერ მოწყობილ კონფერე-

ნციაზე დასვა საკითხი არაბული ასოების თურქულ ენასთან შეუთავსობადობის შესახებ და წინადადება შეიტანა სახე ეცვაღათ მათთვის (*Arap harflerine yeni bir biçim vermek*). ამას იგი ასაბუთებდა ამ ანბანის შესწავლის ხანგრძლივი პროცესით და დიდი სირთულეებით, რაც ძლიერ ამუხრუჭებდა ბავშვების დაწყებით განათლებას და ნორმალურ განვითარებას. მისი თქმით, ევროპაში დაწყებითი კლასების მოწაფეები, 7 წლის ბავშვები, უკვე კითხულობენ (*Levend, 2010: 154*).

პირველი მეცნიერული ხასიათის შრომა ანბანის გამარტივების შესახებ ეკუთვნის დიდ აზერბაიჯანელ მწერალ-განმანათლებელს მირზა ფათალი ახუნდოვს. 1863 წელს იგი ჩავიდა სტამბოლში და ვეზირათს წარუდგინა მის მიერ მომზადებული პროექტი, რომელშიც ხაზგასმული იყო, რომ „ასოებს სარწმუნოებასთან არანაირი კავშირი არ აქვთ“². ვეზირათმა პროექტი გადაუგზავნა ოსმალეთის სამეცნიერო საზოგადოებას, რომელმაც იგი უარყო იმ მოტივით, რომ ახალი ანბანის მიღების შემთხვევაში, დავიწყებას მიეცემოდა ძველი ისლამური თხზულებები. მოგვიანებით ახუნდოვმა მეორე, სლავური ანბანის (*İslav alfabesi*) ბაზაზე დაფუძნებული პროექტი წარადგინა, თუმცა მასაც პირველი პროექტის ბედი ერგო (*Levend, 2010: 156*).

თურქული ანბანის ლათინიზაციის იდეას 1870 წელს შეეხო მწერალი, პედაგოგი და საზოგადო მოღვაწე ალი სუავი (*Ali Suavi*), ხოლო მეორე კონსტიტუციური მონარქიის პერიოდში მას მხარი დაუჭირეს მწერლებმა და განმანათლებლებმა ჰუსეინ ჯაჰიტმა (*Hüseyin Cahit*), აბდულაჰ ჯევდეთმა (*Abdullah Cevdet*), ჯელალ ნური ილერიმ (*Celal Nuri İleri*) და სხვებმა.

იმ პერიოდის პრესაში ამ საკითხის (ანბანის ლათინიზაცია) ირგვლივ დაიწყო მწვავე დისკუსია. დისკუსიაში მონაწილე განათლებული ელიტის წარმომადგენლები თან-

² Harflerin din işleri ile hiç bir ilgisi yoktur.

ხმებოდნენ იმაში, რომ მოქმედი ანბანის სირთულე ძალიან ახანგრძლივებდა დაწყებით კლასებში მისი შესწავლის პროცესს. ამ თვალსაზრისის (არაბული ანბანის შეცვლის) მომხრეებს (ამ დროს არაბული ანბანი უკვე ტელეგრაფშიც იყო დანერგილი) დაუპირისპირდნენ თურქი მწერალი და საზოგადო მოღვაწე ნამიკ ქემალი (Namık Kemal), პუბლიცისტი, ჟურნალისტი და გამომცემელი ებუზია თევფიკი (Ebüzziya Tevfik bey). მათი აზრით, ეს იყო მხოლოდ პედაგოგიური პრობლემა, რომელიც გადაწყდებოდა სწავლების სისტემის დახვეწით და მოწესრიგებით. ისინი ხაზს უსვამდნენ იმ ფაქტს, რომ არც ფრანგული და არც ინგლისური ორთოგრაფიის სირთულე არავის არ უშლიდა ესწავლათ ეს ენები.

ამგვარი თეორიული დისკუსიები გრძელდებოდა უშედეგოდ თითქმის პირველი მსოფლიო ომის დაწყებამდე. ფაქტობრივად ანბანის რეფორმირების რეალურ მცდელობად შეიძლება ჩაითვალოს „ახალგაზრდა თურქების“ ტრიუმფირატის წევრის, სამხედრო მინისტრის ენვერ ფაშას მიერ გადადგმული ნაბიჯი. კერძოდ, იგი შეეცადა ჯარში დაენერგა წერის ერთგვარი სისტემა, რომელიც სიტყვებს (ტექსტს) წარმოადგენდა გადაბმის გარეშე დანერილი არაბული ასოებით. თუმცა ეს მცდელობა წარუმატებელი აღმოჩნდა სხვადასხვა მიზეზის და პირველ რიგში, საწერად მოუხერხებლობის გამო. გარდა ამისა, უთუოდ გასათვალისწინებელია ენვერის ქვეშევრდომების შეგნებული პასიურობა და საშინელი ომის დაწყება, რომელმაც თურქეთს ბევრად მძიმე პრობლემები გაუჩინა.

როგორც ზემოთ ითქვა, რესპუბლიკურ თურქეთში ლათინურ ანბანზე გადასვლის წინააღმდეგ მოძრაობას სათავეში ედგა მუსტაფა ქემალის თანამებრძოლი ქიაზიმ კარაბექირ ფაშა. მისი აზრით, „ლათინური ანბანი ძირს უთხრიდა ისლამის მთლიანობას“. თუმცა ეს განცხადება და თვალსაზრისი, პრაქტიკულად შინაარს დაკარგული და ძირგამოთხრილი აღმოჩნდა 1922 წლის 22 ივლისს. იმ დღეს აზერბაიჯანში არაბული ანბანი შეცვლილ იქნა ახალი, ლათინურ ანბანზე და-

ფუძნებული ანბანით. ამ მოვლენამ ომგამოვლილ თურქეთში დააჩქარა ანბანის შესახებ დისკუსიების დაწყება. ამჯერად ანბანის შეცვლის მომხრეების რიცხვი საგრძნობლად გაზრდილი იყო. თუმცა არც ოპოზიციაც შესუსტებულა: მას ძალას მატებდა პარლამენტის წევრი ბევრი ხოჯა. ოპოზიცია განსაკუთრებულად აქტიურად მოქმედებდა 1923-1928 წლებში. სწორედ ამ დროს გამოიცა ისეთი ბროშურები, როგორიცაა: *“Latin Hurufu Lisânımıza Kâbil-i Tatbik midir?”*³, *“Harflerimizin müdafaası”*⁴, *“Arabi harfler terakkimize mani değildir”*⁵ და სხვა.

თურქეთის დიდი ეროვნული კრების 1924 წლის 25 თებერვლის სხდომაზე, რომელიც მიეძღვნა სახელმწიფო ბიუჯეტის განხილვას, იზმირის დეპუტატმა შუქრუ სარაჯოღლუმ (Şükrü Saracoğlu) განაცხადა, რომ „არაბული ასოები მოუხერხებელია თურქულად წერისათვის“⁶ (Levend, 2010: 395).

1926 წელს გაზეთმა *“Akşam”* („სალამო“) ჩაატარა „ინტელექტუალთა“ (*Aydınlar*) გამოკითხვა. ანბანის ლათინიზაციას მხარი დაუჭირეს ჰალიდ ზია უშაკლიგილმა (Halid Ziya Uşaklıgil), ველედ იზბუდაკმა (Veled Çelebi İzbudak), ალი ჯანიბ იონთემმა (Ali Canib Yöntem) და სხვა მწერლებმა.

1927 წლის 1 ოქტომბრის გაზეთ *“Vakit”*-ის ნომერში აზერბაიჯანელმა პოეტმა და თურქეთის სახელმწიფო მოღვაწემ აჰმედ ჯევადმა (Ahmed Cevad) დაბეჭდა წერილი *“Lisanımız hakkında bir Kalem Tecrübesi”*⁷. ამ სტატიით ფაქტიურად დაიწყო მწვავე დისკუსია. პოლემიკის მასალები დაიბეჭდა 1928 წელს გამოსულ წიგნში *“Muhtaç Olduğumuz Lisan hakkında bir Kalem Tecrübesi”*⁸.

³ „მიესადაგება თუ არა ლათინური ანბანი ჩვენ ენას?“

⁴ „ჩვენი ანბანის დაცვა“.

⁵ „არაბული ანბანი ჩვენს განვითარებას არ ეწინააღმდეგება“.

⁶ *“Arap hurufatı, Türk lisanını yazmağa müsaid değildir”*.

⁷ „ჩვენი ენის კალმით გამოცდა“.

⁸ „საჭირო წერილები ჩვენი ენის შესახებ“.

1928 წლის 23 მაისს მინისტრთა კაბინეტმა დაამტკიცა ენის კომიტეტი (*Dil Encümeni*), რომელსაც ხალხში ანბანის კომიტეტი (*Alfabe Encümeni*) ეწოდა.

პირველი სხდომა კომიტეტმა გამართა 26 ივნისს. ამ სხდომას კომიტეტის წევრების გარდა ესწრებოდნენ თურქი მწერლები და საზოგადო მოღვაწეები. მათ მოისმინეს კასტამონუდან პარლამენტის დეპუტატის იბრაჰიმ გრანტაის (*İbrahim Grantay*) მიერ მომზადებული 41-გვერდიანი მოხსენება "*Elifbâ Raporu*" (მოხსენება ანბანის შესახებ), რომელიც აგვისტოს დამდეგს წარუდგინეს ათათურქს (*Ağakay, 1962*).

8 აგვისტოს ღამით ათათურქმა სტამბოლში სარაიბურნუს პარკში მოწვეულ საზოგადოებას მიმართა შემდეგი სიტყვებით: „ამხანაგებო, ჩვენი კეთილხმოვანი ენა ახალი თურქული ანბანის მეშვეობით თავის მშვენიერებას წარმოაჩენს. საუკუნეების მანძილზე ჩვენი თავები რკინის მარნუხებში იყო მოქცეული. დღეს ჩვენ ვთავისუფლდებით გაუგებარი და უცნობი ნიშნებისაგან. ღრმად ვარ დარწმუნებული, რომ მოკლე დროში მისი ძეგლები სამყაროსათვის გასაგები და მისაწვდომი გახდება. ...მოქალაქენო, სწრაფად ისწავლეთ ახალი თურქული ანბანი. ასწავლეთ ყველას – ქალს, კაცს, გლეხს, მეცხვარეს, მუშას, მენავეს, ...იფიქრეთ, რომ ეს თქვენი პატრიოტული და ეროვნული მოვალეობაა..." (*Levend, 2010: 492*). ქვეყანაში გამოცხადდა ანბანური მობილიზაცია (*Alfabe Seferbirliği*). დოლმაბაჰჩეს სასახლეში ამოქმედდა „ანბანის აუდიტორია“, სადაც გაკვეთილებს ატარებდა ცნობილი ენათმეცნიერი და ლიტერატურათმცოდნე იბრაჰიმ ნეჯმი დილმენი (*İbrahim Necmi Dilmen*).

უთუოდ აღსანიშნავია ქემალ ათათურქის ღვაწლი ახალი ანბანის პროპაგანდის საქმეში. რუმელიაში და შავიზღვისპირეთში მოგზაურობისას იგი პირადად ატარებდა ანბანის გაკვეთილებს მუნიციპალურ სალონებში, მოედნებსა და პარკებში. ამგვარი ღონისძიებები, როგორც მუსტაფა ქემალის ყველა რეფორმა, მიმდინარეობდა უკიდურესი ნა-

ციონალიზმის ნიშნით. ბუნებრივია, რომ ამან შეარყია ქვეყანაში არაბული და სპარსული ენების ავტორიტეტი.

ანბანის რეფორმამ საგრძნობლად შეაფერხა პანისლამური აკულტურაცია და დააჩქარა კულტურული ნაციონალიზმის პროცესი. ლათინურ (ფონეტიკურ) ანბანზე გადასვლამ მოწყვიტა თურქული სამწერლობო ენა ოსმალურ ტრადიციას, არაბულ-სპარსულ გავლენას და მკითხველს მისცა საშუალება თავისუფლად წაეკითხა უცნობი სიტყვებიც კი, რაც პრაქტიკულად შეუძლებელი იყო ოსმალური ორთოგრაფიით დაწერილი ტექსტების კითხვისას. ახალი ანბანის შემოღებამ (ძლიერი ძალდატანებით) გააადვილა და დააჩქარა მასობრივი ალფაბეტიზაცია: მოსახლეობაში წერა-კითხვის უცოდინართა რაოდენობა 1923 წელს იყო 80%, 1980 წელს – 30%, ხოლო 1995 წელს – 19%. თუმცა აქ უთუოდ გასათვალისწინებელია ასაკობრივი ფაქტორიც, რაც პირდაპირ კავშირშია საგანმანათლებლო პროცესთან.

მსოფლიოში იშვიათად თუ მოიძებნება ამ მასშტაბის რეფორმის ანალოგი. მის შედეგად, წერილობითი ენა აღარ იყო კულტურული ელიტის „საკუთრება“. უნდა აღინიშნოს, რომ რეფორმა თავიდანვე მიმდინარეობდა საოცარი სისწრაფით, რადიკალიზმით და ხელისუფლების, უფრო ზუსტად, პირადად მუსტაფა ქემალის ზეწოლით. იგი უშუალოდ აკონტროლებდა მის მსვლელობას. რეფორმა მან პირად საქმედ აქცია. რესპუბლიკის პირველ პრეზიდენტს კარგად ესმოდა, რომ თურქული ეროვნული სახელმწიფოს მშენებლობის პროცესში მნიშვნელოვანი ადგილი უნდა დაეკავებინა ენაში რადიკალურ ცვლილებებს. იმ ცვლილებებს, რომლებიც მას დაუბრუნებდნენ ეროვნულ სახეს. დღეს, აშკარად ნათელია, რომ რამდენიმე წელიწადში მიზანი ძირითადად მიღწეულ იქნა: სამწერლო ენა გაიწმინდა, უფრო დაუახლოვდა სალაპარაკო ენას, ოღონდ არ დაზიანებულა. მართალია, ახალ ანბანზე გადასვლამ კითხვებიც გააჩინა (მაგ., ტირე ზმნის ფუძესა და დართულ აფიქსებს შორის: *gitti-mi*, ან სპარსულ იზაფეტურ კონსტრუქციაში აღარ იწერებოდა *Sultan-i Osmani*, არამედ

Sultani Osmani, ან კიდევ აქსან სირკონფლექსი (*accent circonflexe*), რომელიც თურქულში გამოსახავდა არაბულ და სპარსულ სიტყვებში ფიქსირებულ გრძელ ხმოვნებს *a, i* და *u*-ს. თუმცა ამ და სხვა ასეთი რიგის არც თუ უმნიშვნელო ნიუანსებს სერიოზულად არ შეუფერხებია მოსახლეობის მიერ ახალი ანბანის ათვისება.

86e ANNÉE

N° 1167

L'ILLUSTRATION

15
OCTOBRE
1918

Emile BASCHET, Secrétaire général

RENE BASCHET, Directeur

Gaston DORVILLE, Rédacteur en chef

UN CHEF D'ÉTAT MAÎTRE D'ÉCOLE

Moustapha Kemal, président de la République turque, ayant décrété la suppression des caractères arabes, donne sur une place publique de Sivas (Anatolie) une leçon d'écriture suivant l'alphabet latin, (deuxième série officielle).

(Photo de l'agence pour la presse)

ოსმალურ-თურქული ენის (OSMANLICA) ანბანის ზოგიერთი თავისებურება

ისლამში მოქცევამ (არა უგვიანეს XI საუკუნისა) ძირ-ფესვიანად შეცვალა თურქების კულტურული პარადიგმა. თურქებმა მიიღეს არაბულ ენაზე, არაბული ანბანით შექმნილი „წმინდა“ და „ხელშეუხებელი წიგნი“ – ყურანი. ოსმალურში არაბული ანბანი გარკვეულად სახეცვლილი შემოვიდა ირანიდან. სპარსელებმა, რომლებმაც ისლამი თურქებზე რამდენიმე საუკუნით ადრე მიიღეს, არაბულ ანბანს დაუმატეს რამდენიმე ასო-ნიშანი (უფრო სწორად – სახე უცვალეს) იმ ბგერების გადმოსაცემად, რომლებიც არაბულისათვის უცხო იყო, ხოლო სპარსულისთვის ბუნებრივი. ამგვარი სახით (უკვე არაბულ-სპარსული) ანბანი ოსმალურში იქნა გადმოტანილი, რამაც ენას მნიშვნელოვანი სირთულეები შეუქმნა. სპარსულიდან შემოსული ანბანი თურქებმა თავისი ენის ფონემატურ ნორმებს დაუქვემდებარეს და შედეგად შეიქმნა კიდევ უფრო მძიმე ვითარება. ამას არ უარყოფენ ოსმალური თურქული ანბანის დღევანდელი აპოლოგეტები, როდესაც ოსმალური თურქულის სახელმძღვანელოებში თავიდანვე ხაზს უსვამენ ფრიად საინტერესო, თუმცა ერთი შეხედვით, უცნაურ მომენტს: „ოსმალურ თურქულში არაბულიდან დიდი რაოდენობით შემოსული სიტყვების ორთოგრაფიის სწორად გადმოსაცემად ეს სიტყვები ზეპირად უნდა იყოს შესწავლილი“ (Mert, 2014: 11; Develli, 2014: 10).

ბუნებრივია, ჩნდება კითხვა: რამ განაპირობა ამგვარი უკიდურესობა? პასუხი მარტივია: არაბული ანბანი ოსმალური თურქული ენისათვის სრულიად მიუსადაგარი იყო. არაბული ასოებით დაწერილი თურქული (ოსმალური) ტექსტები წასაკითხად და გასაგებად თურქებისათვის ძნელად მისაწვდომი აღმოჩნდა.

არაბული ანბანი შეიცავს 28 თანხმოვან ასო-ნიშანს. ამათგან 9 (ء غ ظ ط ض ص ذ ز ح ت) თურქული წარმომავლობის სიტყვებში არ გვხვდება. არაბულ ანბანს სპარსულში დაემა-

ტა რამდენიმე ასო-ნიშანი, რომელიც არაბულს არ სჭირდება (آ ا ب ت) და ამგვარი სახით იგი გადმოტანილ იქნა ოსმალურ თურქულში ك (ე.წ. *სალირ ნუნის*) დამატებით, ამიტომ მასში 33 ასო-ნიშანია. ოსმალურში მხოლოდ არაბული და სპარსული ენებიდან ნასესხებ სიტყვებში გვხვდება გრძელი ხმოვნები, რომელთა გადმოსაცემად გამოყენებულია 3 თანხმოვანი: *ا* – ალეფი, *و* – ვაფი და *ي* – იოტი. ახალ თურქულ ანბანში ეს ასე გამოიხატება: *â, î, û* (ხმოვნების თავზე დასმული *accent circonflexe*). არაბულისგან განსხვავებით თურქული ენა ხმოვნებით მდიდარია: მას აქვს რვა ხმოვანი, რომელთა ოსმანლიჯაში გადმოსაცემად გამოყენებულია *ا, و, ي, ك* ანუ *ჰაიჰე-ვეს* ასოები და რამდენიმე სპეციალური ნიშანი: *მადდა* ـ , *ჰამზა* ء , *თეშდიდ* ـ .

სინჰარმონიზმის პრინციპთან შესაბამისად ეს ოთხი ასო გადმოსცემს 8 ხმოვანს (*a, e, i, î, o, ö, u, û*). მაგალითად, არაბული ასოებით დაწერილი თურქული *آل „el“* მკითხველმა შეიძლება წაიკითხოს როგორც *gal, gel, gıl, gıl, gol, göl, gul, gül*. როგორც წესი, ოსმალურ ტექსტებში გახმოვანების ნიშნები არ იწერება, რაც ქმნის მათი სწორად წაკითხვის და გაგების უკიდურეს სირთულეს. აკადემიკოსმა ს. ჯიქიამ, რომელიც 1 სემესტრის მანძილზე გვიკითხავდა ოსმალური ენის კურსს, ერთ-ერთ ლექციაზე გვთხოვა წაგვეკითხა სიტყვა რომელიც შედგება 4 არაბული ასო – *و – „ვავისაგან“* (თურქულად *vuvv*). ამ სიტყვაში ორ *v*-ს, პირველსა და მესამეს (მკითხველს შევახსენებთ, რომ არაბული ტექსტები იკითხება მარჯვნიდან მარცხნივ) აქვს თავისი საწყისი მნიშვნელობა *v*, ანუ ეს არის მჟღერი ხშული თანხმოვანი „ვ“. რაც შეეხება დარჩენილ ორ *v*-ს, ისინი გადმოსცემენ ხმოვნებს. კერძოდ, მეორე ყოფილა *u*, ხოლო მეოთხე – *o*, ანუ ეს ოთხი *v* უნდა ყოფილიყო წაკითხული, როგორც *vuvu*. მაგრამ მკითხველს უნდა სცოდნოდა, რომ ეს „აბრაკადაბრა“ ციმბირის ერთ-ერთ მხარეში მდინარე *Vuvu*-ს სახელწოდება იყო. ოსმალური ტექსტების კითხვისას, მკითხველმა საჭიროა იცოდეს კონტე-

ქსტი იმისთვის, რომ გაიგოს სიტყვის მნიშვნელობა, რადგან გაუხმოვანებული განსხვავებული მნიშვნელობის მქონე სიტყვები ხშირად ერთნაირად იწერება. მაგალითად, **اول** *ulu* – დიდი, მაღალი, უმაღლესი ან **اول** *ölü* – მკვდარი, **اين** *izin* – ნება-რთვა, თანხმობა ან **اين** *üzün* – ყური, **ب** *berr* – კარგი ვინმე ან **ب** *bir* – ნულის მომდევნო რიცხვი, **حر** *harr* – სიცხე ან **حر** *hürr* – ყური და მრავალი სხვ.

ოსმალურ (არაბულ-სპარსულ) ანბანში ასოების უმეტესობა სხვადასხვა პოზიციაზე (სიტყვის თავში, შუაში ან ბოლოში) განსხვავებულად იწერება.

ოსმალურ თურქულში ხმოვნების წერილობით გადმოცემა ხდება შემდეგი ხერხებით:

1 ალფი სიტყვის თავში განსხვავებულად იკითხება: 1

ალფი თავზე „მადდა“ ნიშნით, როგორც **المق** *almak* ან როგორც **ات** *et* (ხშირად „მადდა“ არ აღინიშნება);

– სიტყვის შუაში ალფით: **پا**, **پاش**;

– სიტყვის ბოლოში 1 ალფით, ზოგჯერ ჰაიჰევესით •
(**ا**, **ه**) **اريه** *ariya*, **ار** *ariya*; ევროპული ენებიდან ნასესხებ სიტყვების თავკიდურ პოზიციაში 2 თანხმოვნის (*st*, *sk*) ადვილად გამოსათქმელად მათ წინ ჩნდება ალფის სახით პროტეთული ხმოვანი **ايسكله** *iskele*, **استانبول** *İstanbul*.

– /e/ სიტყვის თავში 1 ჰამზიანი ალფით: **أسمر** *esmer*, **اش** *eş*.

– სიტყვის შუაში /e/ საერთოდ არ აღინიშნება: **كلب** *kelebek*, **بش** *beş*.

– /e/ სიტყვის ბოლოში ჰაიჰევესით: **درة** *dere*, **ددا** *dede*.

– 1 ალფი მომდევნო იოტით სიტყვის თავში – **ايش** *iş*, **ايب** *ip*, **ابليس** *iblis*, **اصلاح** *islah*, **احسان** *ihsan*.

– სიტყვის შუაში 1 – ალფი მომდევნო იოტით: **كيريقي** *kırık*, **ايشيقي** *ışık*.

– სიტყვის ბოლოში იოტით ან ჰაიჰევესით: **اير** *yarı*, **قيرميزي** *kırmızı*.

– /o/, /ö/, /u/, /ü/ სიტყვის თავში 1 ალფი მომდევნო

ვაგ-ით: اوراق *orak*, اوزگون *özgün*, اوزاق *uzak*.

– სიტყვის შუაში ა ვაგ-ით: بورون *burun*, بويوك *büyük*, اوزوم *üzüm*, اوزون *uzun*.

– სიტყვის ბოლოში ა ვაგ-ით: قورو *kuru*, قورقو *korku*, اوركو *ürkü*, بورغو *burgu*.

ოსმალური ხმოვნები პოზიციის მიხედვით და მათი თურქული შესატყვისები:

ასოები	თურქული შესატყვისები
ا	a, â
و	o, ö, u, ü
ى	ı, i
ا ه	a, e

რაც შეეხება თანხმოვნებს, აღვნიშნავთ, რომ არაბულ-ში არსებობს ორი *t* (ط ت), სამნაირი *h* (ح خ ه), სამნაირი *s* (س ص ث), ოთხნაირი *z* (ذ ز ض ظ), ოთხნაირი *kâf*: *Kâf-ı Fârisî* ك/گ, *Kâf-ı Arabî* ا, *Kâf-ı Nûnî* ق = *Türkçe kâf* და *Kâf-ı Yâ-yî* – گ.

საილუსტრაციოდ მოგვყავს ოთხივეს რამდენიმე ნიმუში:

t (ط ت), რომელიც, როგორც წესი, სიტყვის თავშია: گیت *git*, طاوشان *tavşan*.

h (ح خ ه): حاجی *haci*, خراج *harac*, هر *her*.

s (س ص ث): حادثه *hadisat*, سلطان *sultan*, صوگره *sonra*.

z (ذ ز ض ظ): گوز *göz*, لذت *leziz*, بياض *beyaz*, ظفر *zafer*.

ოთხი *kâf*¹:

1. ا Kâf-ı Arabî (*kef*) – თურქულში ყოველთვის რბილ ხმოვნებთან გვხვდება. გამოითქმის როგორც რბილი *k*: اكما *ekmek*, كورك *kürk*, كتاب *kitap*.

2. ك/گ Kâf-ı Fârisî (*gef*) – თურქულში რბილ *g*-ს გადმოს-

¹ თანამედროვე თურქულში თითოეული მათგანი განსხვავებულად ჟღერს /*Dört şekilde telaffuz Kaf harfi*/ (Mert, 2014: 21).

ცემს: *gah*, *giran*, *göğüs*.

3. ჰ *Kâf-ı Nûnî / Sağır kef* (ე. წ. საღირ ნუნი) – დანარჩენი სამი *kâf*-ის ერთმანეთისაგან გამოსარჩევად და ყველა თურქული ენისათვის დამახასიათებელი „ng“ ბგერის გამოსახატავად მას დაემატა 3 წერტილი: *deniz*, *Tanrı*. ოსმალურ თურქულში გამოიყენება მხოლოდ თურქულ სიტყვებში:

- მეორე პირის კუთვნილებითი აფიქსის ფუნქციით: *evin*;
- ზმნაში II პირის აფიქსის სახით: *sen yazıyorsun*;
- სახელების დაკავშირებისას (იზაფეტურ კონსტრუქციაში): *Ahmedin kitabı*.

4. ჯ *Kâf-ı Yâ-yî / Yumuşak g* (ჯ) – ეს ბგერა თურქულ სიტყვებში რბილ ხმოვნებთან რბილ *ğ*-ს უფრო არბილებს და იოტივით (y) ჟღერს.

ოსმალური თურქული ენის ორთოგრაფიული თავისებურებების ამსახველი ეს მოკლე ექსკურსი, ვფიქრობთ, მკითხველს შეუქმნის ერთგვარ წარმოდგენას იმ სირთულეებზე, რომელიც გაჩნდა თურქულ ენაში არაბულ-სპარსული ანბანის მიღების შემდეგ და რომელთაც დიდი გავლენა იქონიეს მთლიანად ენაზე და მოსახლეობის განათლების დონეზე.

პარადიგმული დისკუსიები თანამედროვე თურქეთში

პრობლემა, რომელზეც ვსაუბრობთ, კანონზომიერი შედეგია იმ ისტორიული, სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული ძვრებისა, რომლებიც პირდაპირ უკავშირდება ოსმალეთის იმპერიის ისტორიას, თურქეთის რევოლუციას და, ბოლოს, ათათურქის სახელს. ამდენად, იგი შესწავლილი და განხილული უნდა იყოს არა მარტო ენათმეცნიერების, არამედ ისტორიკოსების, ფსიქოლოგების და სოციოლოგების მიერ ოსმალეთის/თურქეთის საზოგადოებრივი ცხოვრების ფონზე. იგი ყოველთვის იყო ფართო და მწვავე დისკუსიების საგანი როგორც თურქეთში, ასევე მის ფარგლებს გარეთ. შეიძლება ითქვას, რომ დისკუსია გრძელდება დღესაც. მასში მონაწილეთა ერთ ჯგუფს მიაჩნია, რომ ხალხი უნდა კმაყოფილდებოდეს იმ ენით, რომელიც წინაპრებისაგან მემკვიდრეობით მიიღო. ამ თვალსაზრისს ბევრი ოპონენტი ჰყავს, რომელთა შორის არის დღევანდელი თურქეთის პრეზიდენტიც. ოპოზიციონერების აზრით, თანამედროვე თურქულ ენას უნდა დაუბრუნდეს საუკუნეების მანძილზე ჩამოყალიბებული დახვეწილობა და სილამაზე.

აქედან გამომდინარე, ალბათ არც არის გასაკვირი, რომ დღევანდელ ენაში აშკარად იკვეთება არაბულ-სპარსული, მათ შორის რეფორმის შედეგად „განდევნილი“, უცხო სიტყვების და ფრაზეოლოგიზმების „რენიშანსის“ ტენდენცია, რომელსაც პირდაპირი კავშირი აქვს მმართველი ხელისუფლების, განსაკუთრებით პრეზიდენტ რეჯეფ ტაიფ ერდოღანის საჯარო ახსნა-განმარტებებთან ოსმალური თურქულის უდიდეს რელიგიურ, კულტურულ და პოლიტიკურ მნიშვნელობაზე.

2014 წ. დეკემბერში, საარჩევნო კამპანიის პროცესში, ერთ-ერთ გამოსვლაში მან მოითხოვა, რომ „დავინწყებულ და მოძველებულ ენას“ ანუ ოსმალურ თურქულს (*Osmanlıca*) მიენიჭოს სახელმწიფო ენის სტატუსი. მკითხველს შევახსენებთ, რომ 1876 წლის ოსმალეთის იმპერიის *Kânûn-ı*

Esâsî (კონსტიტუცია) ოსმალურ თურქულ ენას აკანონებდა სახელმწიფოს ოფიციალურ ენად. ძირითადი კანონის მე-18 მუხლი ავალდებულებდა იმპერიის ყველა მოხელეს და იმ პირებსაც, ვინც აპირებდა სახელმწიფო სამსახურს, ამ ენის სავალდებულო ცოდნას. დღეს ეს იდეა აშკარად გამოკვეთილია პრეზიდენტ ერდოღანის გამოსვლებში. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა მისი სიტყვა ადგილობრივი თვითმმართველობის კონფერენციაზე 2016 წ. 1 ოქტომბერს, სადაც მან განაცხადა: „ჩვენი მიზანია მომავლის აშენება, რომლის ფესვები წარსულშია“ (*Hedefimiz kökü mazide olan atı-yi kurmaktır*). ამ წინადადებაში გამოყენებულია რამდენიმე თითქმის დავიწყებული არაბიზმი: *hedef, mâzi, atı*.

თავის პოპულისტურ განცხადებას პრეზიდენტმა საფუძვლად დაუდო პირადი წუხილი მასზე, რომ მან ვერ წაიკითხა წარწერა პაპის საფლავის ქვაზე (*ეს ერთობ უცნაურია, რადგან მას დამთავრებული ჰქონია იმამ-ჰატიბის სასწავლებელი – გ.ა.*) და ამან დაარწმუნა, რომ „ოსმანის შთამომავლები, რომელთაც წაართვეს მათი წინაპრების საფლავების ქვებზე წარწერების წაკითხვის საშუალება, აღმოჩნდნენ დიადი წინაპრების კულტურული მემკვიდრეობის მიღმა“. ენისადმი ერდოღანის არაპროფესიულ დამოკიდებულებას ადასტურებს მისი გამოსვლა რელიგიის საქმეთა საბჭოს მე-5 სხდომაზე, სადაც მან კვლავ მოითხოვა ოსმალური ენის სავალდებულო გაკვეთილების შეტანა საშუალო სკოლების პროგრამებში. მისი აზრით, „ოსმალური ენის შესწავლა აღადგენს წინაპრებთან „განწყვეტილ“ კავშირს. შეკითხვაზე „ნუთუ ამ ენის შესწავლა საჭიროა მხოლოდ იმისთვის, რომ წაიკითხო საფლავის ქვების წარწერები?“, მან უპასუხა, „რომ ისტორია დაფუძნებულია ამ წარწერებზე. ოსმალური ენის უარყოფა – ყელის გამოჭრაა. ხალხმა დაკარგა სიბრძნე. ოსმალური ენა – უცხო ენა არ არის. ბევრი გვეწინააღმდეგება, მაგრამ მოსწონთ თუ არ მოსწონთ, ისინი მას ისწავლიან. ამ რელიგიას ჰყავს მცველი და იგი მას დაიცავს სამყაროს დასასრულამდე“

პრეზიდენტის ამ და სხვა ამგვარ განცხადებებს საზოგადოების დიდი ნაწილის კრიტიკა მოჰყვა. აღსანიშნავია, რომ ერდოღანის ეს რიტორიკა არ გაიზიარა მაშინდელმა პრემიერ-მინისტრმა დ. დავუთოღლუმ. ჟურნალისტების შეკითხვას მან ერთობ მკაცრი პასუხი გასცა: „ოსმანლიჯას გაკვეთილებს აირჩევს მსურველი, ვისაც არ უნდა, არ აირჩევს. მე ეს ასე მესმის. გაუგებარია, რა არის ეს? ისტერიული ალერგია თუ კულტურების დაპირისპირება? კარგად არ მესმის“.

თუმცა ბოლო სიტყვა მაინც „სულთნისა“ იყო: „ამ ქვეყანაში ოსმალურს შეასწავლიან. მსურველმაც და არამსურველმაც ის უნდა ისწავლოს.“

ოსმანლიჯაზე ერდოღანის „ზრუნვას“ განსაკუთრებით მწვავედ უპასუხეს ჟურნალისტებმა.

2014 წ. 10 დეკემბრის Sözcü Gazetesi-მ (გაზეთი „კომენტატორი“) გამოაქვეყნა სონერ იალჩინის (Soner Yalçın) წერილი „Osmanlı, Osmanlıca'ya karşıydı“ (ოსმალ ოსმანლიჯას წინააღმდეგი იყო) (Yalçın, 2014).

„ძნელი გასაგებია ამგვარი სურვილის ლოგიკა, – წერს ს. იალჩინი, – როდესაც პარტიის მმართველობაში ყოფნის 12 წლის შემდეგ, ყველა უცებ „ჩაეჭიდა“ „ოსმალური“ ენის აღორძინების იდეას. ამგვარი აჟიოტაჟი განსაკუთრებულად უცნაურად ჟღერს იმის ფონზე, რომ მოყოლებული პირველი დღიდან, მმართველი პარტიის არცერთი წარმომადგენელი არ დაინტერესებულა ოსმალური ენის ბედით. არც ერთხელ არ ყოფილა ეპიგრაფიკისადმი მიძღვნილი კონფერენციების თუ სემინარების მოწვევის ინიციატორი ან მონაწილე. საერთოდ გაუგებარია მათი გულგრილობა ძველი ოსმალურ თურქული ენის და ეპიგრაფიკის მიმართ...ოსმალთა ოსმანლიჯასთან დაკავშირებული 200-წლიანი პრობლემა, საკითხავად ადვილ ლათინურ ანბანზე გადასვლით, რესპუბლიკამ 1928 წელს გადაწყვიტა. დღეს ერდოღანი უკან დაბრუნებას ცდილობს“ (Yalçın, 2014). სტატიას ჟურნალისტი ასრულებს გოეთეს სიტყვებით: „არაფერია უვიცობაზე დაფუძნებულ ქმედებაზე უფრო საშიში“ (Yalçın, 2014).

ერდოლანს აგრეთვე უპასუხა პოლიტიკოსმა, სახალხო-რესპუბლიკური პარტიის წევრმა ოზგიურ აიდინმა (Özgür Aydın). 2021 წ. 22 იანვრის წერილში *Dedelerimizin mezar taşları* (ჩვენი წინაპრების საფლავის ქვები) მან დასვა კითხვა: „ნუთუ ერდოლანს ჰგონია, რომ ამ „მოძველებული“ დამწერლობის შემსწავლელები შეძლებენ საფლავის ქვების წარწერების გაგებას? ნუთუ მათ წაკითხვას მხოლოდ არაბული ანბანის არცოდნა უშლის ხელს?“. ო. აიდინი „ოსმალური გაკვეთილების“ ინიციატორს და სულისჩამდგმელს წასაკითხად სთავაზობს თანამედროვე თურქულ ანბანზე გადატანილ ერთ-ერთ წარწერას:

*Hüve'l-hayyü'l-bâkî
el-Mevtü ke'sün küllü nâsin şâribûn
ve'l-Kefenü siyâbun küllü nâşin lâbisûn
ve'l-Cenâzu merkebun küllü nâsin râkibûn
ve'l-Kabru bâbun küllü nâsin dâhilûn
Hayfsad hayf bağ-ı dehrin ekmeli
Gitti dünyâdan yıkıldı ilm evi
Gitti tevhîd ile râh-ı Hakka ol
İlm ile tutmuşdı doğru yol
Ey-Hulûsî söyle mevt-i târihini 1281
Rahmet ile yâd ideler nâmını
Müderrişin-i kirâmdan esbak Samsun
Müftisi faziletlu merhum Ahmed Efendi'nin
Rûh-i şerîfiyçün el-fâtiha
Fi gurra Cim sene 1281*

„გასაგებია?“ – კითხულობს იგი.

„როგორც მიხვდით, პრობლემა მხოლოდ არაბული ანბანის ცოდნა-არცოდნაში არ ყოფილა, – შენიშნავს წერილის ავტორი. – მოსწავლეებმა, უნდა ისწავლონ არაბული დამწერლობის სისტემა, ტექსტებში ჩაქსოვილი აიათებით, ჰადისებით და სპარსული წინადადებებით მხოლოდ იმისთვის, რომ იკითხონ და გაიგონ საფლავების ქვებზე წარწერები“ (Aydın, 2021).

როგორც ჩანს, პრეზიდენტის ეს აბსურდული სურვილი „უყურადღებოდ“ (გაგრძელების გარეშე) არ დარჩენილა. 2019 წლის სექტემბერში სტამბოლში შევიძინეთ არაბული ანბანით დაბეჭდილი (ოფიციალური გამომცემლობის მიერ გამოცემული) ანტუან დე სენტ ეკზიუპერის „პატარა პრინცი“. წიგნის ყდაზე აღნიშნულია, რომ ნაწარმოები თარგმნილია თურქულიდან ოსმალურზე. წიგნის კითხვის დაწყებისთანავე გაგვიჩნდა რამდენიმე კითხვა. კერძოდ, რატომ ჩათვალეს მთარგმნელებმა, რომ თარგმანი შესრულებულია ოსმალურ ენაზე? უფრო სწორი იქნებოდა, აღენიშნათ, რომ წიგნი გამო-საცემად მომზადდა ოსმალურ ანბანზე (რომლის ზოგიერთი თავისებურება ზემოთ გვაქვს განხილული), სხვა არაფერს „ოსმალურს“ ამ წიგნში მკითხველი (თუკი ვინმე წაიკითხავს) ვერ ნახავს. თარგმანი შესრულებულია თანამედროვე თურქული სალიტერატურო ენის მორფოლოგიის, სინტაქსის წესების სრული დაცვით. მასში გამოყენებულია რეფორმის პროცესში ენაში შემოტანილი ძველი და „ახალი“ სიტყვები. საინტერესოა, რა მიზნები ამოძრავებდა გამომცემელს ამ შესანიშნავი ნაწარმოების „არაბიკათი“ დაბეჭდვისას? („პატარა პრინცი“ თურქეთში 17-ჯერ არის გამოცემული, ბუნებრივია, თანამედროვე თურქული ანბანით). რა საჭირო იყო ამ ნაწარმოების ამგვარი სახით გამოცემა? ამაზე ფიქრისას აგვეკვიატა ერთობ უცნაური აზრი: ხომ არ ფიქრობს თურქეთის რესპუბლიკის პრეზიდენტი, რომელსაც არ აკლია „სულთნობის“ ამბიცია და არც ათათურქის მიმართ დაუფარავი გაღიზიანება, ამგვარი „მანიპულაციებით“ „დაუბრუნოს ხალხს დაკარგული სიბრძნე“ და წინაპართა საფლავებზე ეპიტაფიების წაკითხვის უნარი.

ოსმალური და თანამედროვე თურქული ენების ურთიერთობის საკითხი აწუხებს არა მარტო ერდოლანს. ამ მხრივ იგი გამონაკლისს არ წარმოადგენს.

თუ გადავხედავთ თურქეთის რესპუბლიკის ისტორიას, დავრწმუნდებით, რომ ენის რეფორმის პროცესებში, უფრო სწორად, თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოების (*Türk*

Dil Kurumu – TDK) ენის პოლიტიკაში, აქტიურად ერეოდნენ სხვადასხვა რანგის (მათ შორის უმაღლესი) სახელმწიფო მოხელეებიც.

1980 წ. 20 თებერვალს იოზგათის (Yozgat) ვილაიეთის განათლების სამსახურის უფროსის განკარგულებით, ვილაიეთში, რომელშიც გაბატონებული იყო ეროვნული მოძრაობის პარტია (Milliyetçi Hareket Partisi)¹, დაწყებით და საშუალო სკოლებში, სახელმწიფო სისტემის დანესებულებების მიმონერაში აიკრძალა შემდეგი 69 სიტყვის გამოყენება: *anlak, anı, bağıt, başyapıt, beğeni, bildirge, değin, dinlence, dize, doğallık, düşün, eleştirmen, evre, gereksinim, güdü, imge, irdelemek, istem, karşı, koşul, koşut, kuram, kuşku, nedensel, olanak, olası, olasılık, ödünlemek, öneri, önermek, önlem, öykülemek, özyaşam, rastlantı, saptamak, savaşım, sevecen, simge, törel, tutkusallık, tüm, uzyasal, ülküsel, yatsıma, yalınç, yandaş, yanal, yanlı, yapay, yaput, yaşam, yazım, yeğleme*. საინტერესოა, რომ ამ სიტყვებს საქმიან მიმონერაში გუბერნატორი (Vali) იყენებდა, რაც ადგილობრივი გაზეთისთვის შეუმჩნეველი არ დარჩენილა (Milliet, 1980).

მსგავსი რამ მოხდა 1984 წელსაც. ოლონდ ამ შემთხვევაში მთავარი მოქმედი პირი პრემიერ-მინისტრი თურგუთ ოზალი (Halil Turgut Özal) იყო, რომელმაც გამოსცა ინსტრუქცია „თურქული ენის სტრუქტურის და სილამაზის ხელშეუხებლობის“ შესახებ (*Türkçenin yapısının ve güzelliğinin zedelenmemesi*). ინსტრუქცია მხარს უჭერდა ენის ბუნებრივი განვითარების პრინციპს. ამავე დროს, მასში ხაზგასმული იყო, რომ მთელი საზოგადოება, ყველა ორგანიზაცია ოფიციალურ მიმონერაში უნდა ხელმძღვანელობდეს კონსტიტუციაში დაცული ენის სტანდარტით. დოკუმენტში ჩამოთვლილია ის სიტყვები, რომელიც არ უნდა იყოს გამოყენებული და ამავე დროს მოცემულია მათი სუბსტიტუტები. ინსტრუქციის მიხედვით სიტყვა *anı* უნდა შეეცვალა *hatıra*-ს, *deneyim* – *tec-*

¹ პარტიის ლიდერი პოლკოვნიკი ალფარსლან თურქეში – *Alparslan Türkeş*.

rübe-ს, eleştirel ან eleştiri – tenkidi-ს, esinlemek – ilham almak-ს, örneğin – mesela-ს, özellik – hassa-ს, yasal – kanuni-ს, yaşam – hayat-ს. სია გრძელდებოდა: *özgür, özgürlük –hür, hürriyet; devrim devrimci – inkilap, inkilapçı; ulus – millet* და ა.შ.

ვფიქრობთ, რომ ჩამოთვლილი მაგალითები ნათლად ასახავს ხელისუფლების ზოგიერთი წარმომადგენლის ნოსტალგიას ძველ, ოსმალურ-თურქულ, ენაზე, აგრეთვე მათ მცდელობას ზემოქმედება იქონიონ თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოების მიერ გატარებულ ენის პოლიტიკაზე, რომელიც, როგორც ვიცით, ინიცირებული და სანქციონირებული იყო ათათურქის მიერ. ეს მიგვაჩნია ერთგვარ „რევერანსად“ იმ პოლიტიკური სიტუაციის მიმართ, რომელიც თურქეთში გაჩნდა მრავალპარტიული სისტემის შემოღების შემდეგ და ძალიან გაძლიერდა ქვეყნის პოლიტიკურ ასპარეზზე მენდერესის დემოკრატიული პარტიის გამოჩენის და მმართველობის პერიოდში.

Türk Dil Kurumu-ს სათაო ოფისი ქ. ანკარაში

ოსმალურიდან თანამედროვე თურქულისაკენ. უცხო (არაბულ-სპარსული) ლექსიკა თურქულში

ოსმალეთის იმპერიის მრავალსაუკუნოვანი არსებობის მანძილზე სახელმწიფოში გაბატონებული იყო კლასიკური არაბული და სპარსული ენები. სულთნის კარი, სახელისუფლებო ინსტიტუტები, ფეოდალურ-კლერიკალური წრეები სასამართლო და რელიგიურ საქმიანობას აწარმოებდნენ ე.წ. ოსმალურ ენაზე (*Osmanlıca*¹), რომელიც ქვეყნის ოფიციალურ ენად ჩამოყალიბდა. მიუხედავად იმისა, რომ თანზიმათის შემდეგ დაწერილ გრამატიკის სახელმძღვანელოებს ერქვა *Kavâid-i Lisân-ı Osmânî* (ოსმალური ენის წესები/გრამატიკა), ამ წიგნებში აღწერილი იყო არაბულის, სპარსულისა და თურქულის, (სამი განსხვავებული სისტემის ენისაგან შედგენილი ენა – *mürekkep bir lisân*), რომელიც ითვლებოდა „მაღალი სტილის თურქულ ენად“ (*fasîh Türkçe*), თუმცა სწორედ ამ ენაში საკუთრივ თურქული ელემენტი (ლექსიკურ-გრამატიკული) მინიმუმამდე იყო დაყვანილი.

ზოგიერთი თურქული ტომი, რომელიც შემდგომში შევიდა ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში, უკვე XI საუკუნიდან განიცდიდა არაბულ-სპარსული კულტურების გავლენას (Старостов, 1965). საუკუნეების მანძილზე ეს გავლენა თურქებზე იმდენად დიდი და მნიშვნელოვანი იყო, რომ თურქული ენა ვერცერთ სფეროში ვერ გახდა სახელმწიფო და კულტურის ენა (Levend, 2010: 6).

გავლენა ძირითადად ორი გზით მიმდინარეობდა: 1) არაბულ-სპარსული ლექსიკურ-გრამატიკული ელემენტების სესხება ცოცხალი მეტყველების საშუალებით (ტერიტორიული კონტაქტები, ეკონომიკური, ყოფითი და სხვ.); 2) თურქი ტომების პროგრესული ისლამიზაცია (არა უგვიანეს XI საუკუნისა). სწორედ ისლამმა ითამაშა განსაკუთრებული რო-

¹სახელწოდება „თანზიმათის“ პერიოდში დამკვიდრდა.

ლი თურქულში არაბულ-სპარსული ლექსიკის გავრცელების საქმეში. პროფესორი ნ. დმიტრიევი შენიშნავს, რომ „ისლამმა, რომელმაც შეცვალა ძველი შამანიზმი, ძლიერი დალი დაასვა თურქულ ლექსიკას“ (Дмитриев, 1960: 26).

თურქული ტომების ისლამიზაციასა და ოსმლეთის იმპერიად ჩამოყალიბებასთან უშუალოდ დაკავშირებულია ისლამზე (ყურანზე) დაფუძნებული თურქებისთვის ახალი კულტურული ფორმების გაჩენა.

ყურანთან ერთად, თურქულ ენაში შემოვიდა არაბული ანბანი და არაბული ენა როგორც რელიგიის, სამართლის და მეცნიერების ერთადერთი ენა. რაც შეეხება სპარსულს, იგი დამკვიდრდა პოეზიასა და ხელოვნებაში. საკუთრივ თურქულის (*öz Türkçe*), რომელიც მიჩნეული იყო მდაბიოთა უხეშ, პრიმიტიულ ენად (*Kaba Türkçe*), მოქმედების არე იყო ქალაქის თუ სოფლების ქუჩები, ბაზრები, მოედნები, ხალხის გასართობი ადგილები, ჩაიხანა/ყავახანები და ა.შ. სწორედ ამ ენამ შემოგვინახა ხალხური ენა და ხალხური ლიტერატურა მდიდარი თურქული ფოლკლორის სახით.

პარალელურად მოქმედ ამ ორ ენას შორის იმდენად დიდი და ღრმა უფსკრული გაჩნდა, რომ მათზე მოსაუბრეებს პრაქტიკულად არ შეეძლოთ ერთმანეთის გაგება. ოსმალური თურქული ენა აბსოლუტურად გაუგებარი იყო არა მარტო თურქი გლეხისთვის და გაუნათლებელი მოქალაქისთვის, არამედ არაბული და სპარსული ენების კარგად მცოდნე თურქსაც უჭირდა ამ ენაზე წერა, კითხვა და საუბარი.

XIV ს. თურქი პოეტი აშიკ ფაშა (Âşık Paşa) წერდა:

Türk diline kimesne bakmaz idi

*Türklere her giz gönül akmaz idi.*²

XIX ს. უნგრელი ორიენტალისტი არმინიუს ვამბერი ასეთ სურათს აღწერს: „თურქი მსახური თავისი თურქი ბატონის, ეფენდის, კაბინეტში ყურს უგდებდა მის საუბარს თუ-

² თურქული ენით არავინ ინტერესდებოდა

თურქებისკენ არასდროს არავის გაუხედა.

რქულ ენაზე მეორე განათლებულ თურქთან და... არაფერი ესმოდა" (Дмитриев, 1960: 11).

არაბული და სპარსული ენებიდან ნასესხები და თურქულში დამკვიდრებული ლექსიკურ-გრამატიკული ელემენტების მოზღვავება მძიმე რეალობად იქცა საკუთრივ თურქული ენისათვის. ენისადმი ფეოდალური და რელიგიური ელიტის ამგვარმა დამოკიდებულებამ განაპირობა ის ფაქტი, რომ XVI-XVII საუკუნეებში, როდესაც ბრწყინვალე პორტამ თავისი ბატონობის ზენიტს მიაღწია, ხოლო სტამბოლი გახდა დასავლური სამუსლიმანოს პოლიტიკური და კულტურული ცენტრი, თურქული ელემენტი ოსმალურ თურქულში მინიმუმამდე დავიდა.

თურქოლოგიაში დაკანონებულია ოსმანლიჯას დაყოფა რამდენიმე პერიოდად. კერძოდ, ძველ ოსმანლიჯად (*Eski Osmanlica*) XIII საუკუნემდე; საშუალო ოსმანლიჯად (*Orta Osmanlica*) თანზიმათამდე და ახალ ოსმანლიჯად (*Yeni Osmanlica*). თურქი მკვლევარი აგოპ დილაჩარის (Agop Dilaçar) აზრით, ამგვარი დაყოფა არ არის ზუსტი. იგი წერს: „იმის გამო, რომ ოსმალთა სახელმწიფო (*Osmanlı Devleti*) დაარსდა მხოლოდ 1299 წ., სახელწოდება ძველი ოსმანლიჯა (*Eski Osmanlica*), რომელიც მოიცავს პერიოდს XIII საუკუნემდე, მიუღებელია. უმჯობესია ამ პერიოდს ეწოდოს *Eski Anadolu Türkçesi* (ძველი ანატოლიური თურქული) ან *Eski Anadolu Dili* (ძველი ანატოლიური ენა). 1299 წლიდან უკვე მოდის *Eski Osmanlica*, რომელიც გრძელდება ფათიჰის (კონსტანტინეპოლის დამპყრობლის მეჰმედ II) პერიოდამდე (*Fatih Devri* ანუ 1451-1481 წწ.). ამას მოსდევს *Orta Osmanlica*, ხოლო თანზიმათთან ერთად (1840 წლიდან) იწყება *Yeni Osmanlica* (Dilaçar, 1964: 137-144).

არსებობს ოსმანლიჯას პერიოდიზაციის კიდევ ერთი ვარიანტი, რომლის მიხედვით ძველ ოსმანლიჯად მიჩნეულია XII-XV სს. გავრცელებული ენა. ეს პერიოდი უკავშირდება ოსმალური ფეოდალური სახელმწიფოს ფორმირების პროცესს (პირობითად XIII საუკუნემდე). ამას მოსდევს საშუ-

ალო ოსმანლიჯა. ქრონოლოგიურად იგი მოქცეულია XV-XIX სს. ჩარჩოებში (თანზიმათამდე). იგი თან სდევს ოსმალეთის იმპერიის აღზევების და დაცემის პროცესებს და აღწევს თავისი განვითარების მწვერვალს. ამ დროს, ოსმანლიჯა გაბატონებულია სახელმწიფოს ყველა ინსტიტუციაში, მეცნიერებაში, ლიტერატურასა და ხელოვნებაში. ამ საუკუნეების მანძილზე შესამჩნევად იზრდება არაბული ენის როლი და მნიშვნელობა: იგი ხომ სახელმწიფო რელიგიის – ისლამის – ენაა (Hançerlioğlu, 1965). პერიოდი XIX და XX საუკუნის 30-იან წლებამდე ახალი ოსმანლიჯას პერიოდად ითვლება, როდესაც თურქეთში გატარდა „თანზიმათის“ რეფორმები, მოხდა „ახალგაზრდა“ თურქების რევოლუცია და იმპერია დაემხო.

თურქულ ენაში დამკვიდრებული არაბული სიტყვების უმრავლესობა გადმოსცემს თეოლოგიის, ისტორიის, იურისპრუდენციის, მედიცინის, ფილოლოგიის, ასტრონომიის, ასტროლოგიის, მათემატიკის, გეოგრაფიის, ანატომიის, ბუნებისმეტყველების, საზოგადო-პოლიტიკურ და საყოფაცხოვრებო ცნებებს. ეს დასტურდება თურქი ავტორების შესაბამის თხზულებებში, რომლებსაც, პირობითად, შეიძლება ვუწოდოთ ოსმალური პროზა. ასეთი სიტყვების სესხების პროცესი გრძელდებოდა XIX საუკუნეშიც. და მაშინაც, როდესაც ამა თუ იმ ცნების გამომხატველი თურქული სიტყვა არსებობდა, თხზულების მთარგმნელები, ზოგჯერ თურქი ავტორებიც უპირატესობას მაინც არაბულ ტერმინს აძლევდნენ. ასეთმა სიტყვებმა და ფრაზეოლოგიურმა გამოთქმებმა თურქულ სალიტერატურო ენაში შექმნეს დიდი ლექსიკური პლასტი, რომელშიც დაცული იყო დერივაციის საკუთარი სისტემა და ფლექსია მათთვის დამახასიათებელი აფიქსებით, როგორიცაა: *bem-, na-, gayri-, -i, -iyet*; არაბული მრავლობითის ფორმები: *-in, -iyan, -un* (მსხვრეული, ორობითი, და სწორი) ან სპარსულის: *-an, -ane* აფიქსებით წარმოებული.

„ოსმანლიჯაში“ აშკარად შეინიშნება მარტივი ზმნების

ნაკლებობა. ეს შეიძლება აიხსნას იმით, რომ ასეთი ზმნები ხშირად შეცვლილია შედგენილი ზმნებით, რომლებშიც სახელადი ნაწილი, როგორც წესი, არაბული ან სპარსულია, ხოლო დამხმარე ზმნები თურქული: *-et/mek/*; *-eyle/mek/*, *-kil/mak/*, *-ol/mak/*. თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ დღეს ენაში მომრავლდა ისეთი შედგენილი ზმნებიც, რომელთა სახელადი ნაწილი ევროპეიზმით არის წარმოდგენილი: *parafe etmek*, *organize etmek*, *finans etmek*, *sembolize etmek*, *miting yapmak*, *devalüe edilmek*, *rol almak*, *konsantre olmak*, *deşifre edilmek*, *restore edilmek*...

თურქული ენის სინტაქსისათვის სრულიად უცხო კონსტრუქციაა სპარსული იზაფეტი, რომელშიც მსაზღვრელ-საზღვრულის ურთიერთობა მთლიანად ეწინააღმდეგება თურქული ენის სინტაქსურ წყობას. მიუხედავად ამისა, სპარსული იზაფეტი გაბატონებული იყო „ოსმანლიჯაში“.

არაბულ-სპარსულმა ნასესახებმა ლექსიკამ მოსპო თურქული ენებისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური მოვლენა – სინჰარმონიზმი.

პროფესორი მეჰმედ ფუად ქიოფრულუ (Mehmet Fuad Köprülü) წერდა, რომ ამ ენების (არაბული და სპარსული – გ.ა.) მაღალი ავტორიტეტის წყალობით და აგრეთვე იმის გამო, რომ ამ ენებიდან მრავალი ნაწარმოები ითარგმნებოდა, ლექსიკური სესხება არ იფარგლებოდა მხოლოდ რელიგიური და კულტურული ტერმინოლოგიით. თურქული სალიტერატურო ენის მნიშვნელოვანი ნაწილი, სასაუბრო ლექსიკაც კი, შეცვლილი იყო არაბული და სპარსული სიტყვებით, რადგან ეს სიტყვები უფრო ლამაზ და დახვეწილ სიტყვებად ითვლებოდა (Heyd, 1956: 9).

თურქული მწერლობა თავიდანვე განიცდიდა სპარსული პოეზიის და არაბული მწერლობის (პროზა) უდიდეს გავლენას. იმის გამო, რომ დივანის ლიტერატურა³ თავისი ენით,

³ დივანი (სპ.) – ჩანაწერი, წიგნი. მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ლიტერატურაში ერთი პოეტის ლექსთა კრებული. აერთიანებს სხვადასხვა ჟანრის ლექსებს.

ლექსტწყობით, თემატიკით თუ ფორმით სპარსული იყო, ხოლო ლექსიკა მთლიანად არაბულ-სპარსული, იგი მიღებული იყო საზოგადოების ელიტარულ (განათლებულ) წრეებში. თურქი პოეტების ნაწარმოებები იქმნებოდა სპარსულ ენაზე, სპარსული პოეზიის მიბაძვით. თურქული კლასიკური ლიტერატურის ფუძემდებელს ჯელალედინ რუმის (Mevlânâ Muhammed Celâleddîn-i Rûmî, 1207-1275), მიუხედავად იმისა, რომ მან მთელი სიცოცხლე კონიაში გაატარა, თურქულად თითქმის არ უწერია.

მისი შვილი, ცნობილი სუფი, შეიხი სულთან ველედი (Muhammed Sultân Bahâeddîn Veled, 1226/27-1312) წერდა 3 ენაზე: სპარსულად, ბერძნულად და ანატოლიურ-თურქულად. მისი თურქული ლექსები ერთ-ერთი პირველი თურქულენოვანი წერილობითი ძეგლთაგანია მცირე აზიის ტერიტორიაზე (Фомкин, 1994: 34).

ამ თვალსაზრისით მეტად საინტერესოა თურქების დამოკიდებულება დიდი თურქი პოეტი-სუფის, მოხეტიალე დერვიშის იუნუს ემრესადმი (Yunus Emre, 1240-1320) და მისი პოეზიის მიმართ. ლექსებს, როგორც ამბობენ, იგი არ წერდა, ზეპირად კითხულობდა, სიმღერით ასრულებდა. გამომდინარე აქედან, გასაგებია, რომ პოეტის „დივანი“ მის სიცოცხლეში არ შექმნილა. მისი ლექსები, როგორც ფორმით („ვარსალი“, „კოშმა“), ასევე ლექსიკით, წმინდა ხალხური (ადვილად გასაგები) იყო და უამრავ მსმენელს (ბაზრის მოედნები, ჩაიხანა/ყავახანები...) იზიდავდა. პოეტის აღიარება მოხდა 1920-იან წლებში, მანამდე ემრე საერთოდ არც მოიხსენიებოდა, რადგან „ბევრი მკვლევარის აზრით, დივანის ლიტერატურისათვის ხალხური პოეზია მიუღებელი იყო“ (Габескирия, 1983: 7).

პოეტის ენის ხალხურობის საილუსტრაციოდ, მოგვყავს ნაწყვეტი ლექსიდან *Gözüm Seni Görmek İçin*.

*Gözüm seni görmek için elim sana ermek için
Bugün canım yolda kodum yarın seni bulmak için
Bugün canım yolda koyam yarın ivazın veresin*

*Arz eyleme uçmağın hiç arzum yok uçmak için
Benim uçmak neme gerek hergiz gönlüm ona bakmaz.
İşbu benim zarılığım değıldürür bir bağ için.⁴*

აქვე მკითხველს კლასიკური ოსმალურ-თურქული ლიტერატურის ნიმუშად ვთავაზობთ ერთ სტროფს თურქი პოეტ ომერ ნეფის (Ömer Nef-î, 1572-1635) დიდაქტიკური ხასიათის ლექსიდან:

*Ârif ol ehl-i dil ol rind-i kalender-meşreb ol
Ne Müslimân-ı kavî ne mülhid-i bî-mezheb ol
Akla mağrûr olma Eflâtûn-ı vakt olsan dahi
Bir edîb-i kâmilî gördükde tıfl-ı mekteb ol.⁵*

თუ დავაკვირდებით ლექსის ტექსტს, დავრწმუნდებით, რომ მასში თურქული ელემენტი წარმოდგენილია *olmak* დამხმარე ზმნის ბრძანებითი კილოს დადებითი (*ol*), უარყოფითი (*olma*), პირობითი კილოს მყოფადი დროის (*olsan*) ფორმებით, *görmek* ზმნის დროის გარემოების გადმომცემი *-dük+te* ფორმანტით და *bir* რიცხვითი სახელით. დანარჩენი ყველაფერი არაბული, სპარსული და არაბულ-სპარსულის კომბინაციაა.

წარმოდგენილი ნიმუშების შედარებისას აშკარად თვალშისაცემია უზარმაზარი განსხვავება ამ ორი პოეტის ენასა და ლექსის ფორმებს შორის. Nef-î-ს ენა - „ოსმანლიჯა“, „მაღალი“ სტილის თურქულია (*Fasih Türkçe*). ეს ლიტერატურა გაბატონებული იყო სულთნის კარზე, ფეოდალურ-კლერი-

⁴ თვალი ჩემი, რომ გიყურო, ხელი ჩემი რომ გეხვიო,
სული ჩემი დღეს გზად დავდე, იმისთვის რომ ხვალ გიპოვო
დღეს, რომ სული გზას მივანდე, სანაცვლო ხვალ უნდა მომცეს
სამოთხეს მე ნუ მპირდები არ მაქვს ნდომა სამოთხისა
ჩემი სწრფვა სამოთხისაკენ არვის დარდად აღარ აქვს...
არც ეს არის ჩემი მოთქმა-გარი ვენახზე...

⁵ იყავ საზრიანი, მცოდნე, კეთილთვალისანი ღერვიში,
არც ბრმა მუსლიმი და არც ურწმუნო.
არ ავიყოლიოს ამპარტავნობამ, პლატონიც რომც გახდეს,
თუ ნახავ ბრძენ ოსტატს, შეგირდად ექვც!

კალურ წრეებში, რომლებიც მთლიანად უარყოფდნენ „უხეშ“ თურქულზე (*Kaba Türkçe*) შექმნილ ლიტერატურას.

კლასიკურ (წერილობით) ოსმალურ-თურქულ ლიტერატურაში ჩამოყალიბდა და აშკარად გამოიკვეთა არაბული და სპარსული ლექსიკის ადგილი. ცნობილი თურქი მწერალი ორჰან ჰანჩერლიოღლუ შენიშნავს, რომ „ისლამმა თურქებს მეცნიერების ენად არაბული დაუმკვიდრა, ხოლო ლიტერატურა, რომელიც კლასიკურ ლიტერატურად იწოდება, მთლიანად ამ ნარეც (*melez*) ენაზე შეიქმნა (*Hançerlioğlu, 1965*).

თუ პოეზიაში რითმის და მეტრის კანონები თურქ ავტორებს ზღუდავდნენ ენისათვის უცხო კონსტრუქციების გამოყენებაში (სპარსული იზაფეტი და სხვ.), სამაგიეროდ „პროზა გადაიქცა ისეთ ასპარეზად, – შენიშნავს თურქული ლიტერატურის მკვლევარი ლ. ალკაევა, – სადაც ვლინდებოდა არაბული სტილისტიკური ნიუანსების საუკეთესო ცოდნა“ (*Алькаева, 1965: 9*).

იმისთვის, რომ ნათელი გახდეს ეს შენიშვნა, საკმარისია მოვიყვანოთ ერთი და იგივე შინაარსის შემცველი წინადადებები თურქულად და „ოსმანლიჯაზე“. „*Kafasını kılcıla gövdesinden ayırdı*“ (მისი თავი ხმლით სხეულისაგან განაცალკევა) ამ შინაარსის თურქულ წინადადებას „ოსმანლიჯაზე“ XVII საუკუნის მწერალი ასე გადმოსცემს: „*Mikras-ı tig ile gerden-i kâfûr-ıltı başından fark-ı pürleamanını cüda kıldı*“. კიდევ ერთი ნიმუში: „*Canı cehenneme uçtu*“ (სული ჯოჯოხეთში გაფრინდა) – ეს თურქული წინადადება „ოსმანლიჯაზე“ ამგვარი სახით არის წარმოდგენილი: „*Bala-yı kuh-sür-ı serinde aşıyan-saz olanzag-ı cife-har-ı can-ı habisi şıgaf-ı tarekinden nişibgah-ı düzaha pervaz eyledi*“ (*Levend, 1960: 12*).

თურქულ სალიტერატურო ენაში არაევროპული ნასესხები სიტყვებიდან ყველაზე დიდ ჯგუფს ქმნის არაბული და სპარსული სახელები, რომელთა დიდი ნაწილი დამკვიდრდა ენის ძირითად ლექსიკურ ფონდში.

ნ. ბასკაკოვი ხაზს უსვამს, რომ: „*Характерной чер-*

той арабо-персидских заимствований в тюркских языках является то, что они представлены главным образом именами существительными и реже прилагательными. Что же касается остальных частей речи, арабских, и персидских глаголов, то они, как правило, не усваивались тюркскими языками, если не считать т.н. составных глаголов, состоящих из имен и вспомогательного глагола, где именная часть может быть выражена и заимствованным словом» (Баскаков, 1962: 160).⁶

კლასიკური ლიტერატურის პარალელურად თურქეთში არსებობდა და ვითარდებოდა მდიდარი ხალხური, ეროვნული ლიტერატურა, რომელმაც დღემდე მოიტანა შესანიშნავი ფოლკლორული მემკვიდრეობა ლექსების, ზღაპრების, ანექდოტების, სიმღერების, ანდაზების და გამოცანების სახით. დღეს მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში ცნობილია პოპულარული თურქული ხალხური ლიტერატურის ისეთი ძეგლები, როგორიცაა სეიდ ბატალის (Seyyid Battal Gazi), დანიშმენდ ღაზის (Dânişmend Gazi) „დანიშმენდნამე“-ს (Dânişmendnâme) დესტანები, თქმულებები „დედე კორკუტი“ (Dede Korkut) და „ქოროღლი“ (Köroğlu), ხოჯა ნასრედინის (Hoca Nasreddin) ანექდოტები. ხალხური ლიტერატურის ტრადიციების განმგრძობი იყო თექეს და იანიჩართა კორპუსის ლიტერატურაც, რომელიც კლასიკური ლიტერატურის პარალელურად ვითარდებოდა. ა. ლევენდი შენიშნავს: „სასახლისა და მედრესეს კლასიკური ლიტერატურის პარალელურად არსებობს თექეს და იანიჩართა კორპუსის ლიტერატურა, რომელიც ფაქტო-

⁶ „თურქულ ენებში არაბულ-სპარსული ნასესხები სიტყვების დამახასიათებელი თავისებურებაა ის, რომ ისინი უმთავრესად წარმოგენილია არსებითი სახელებით და ნაკლებად ზედსართავებით. რაც შეეხება მეტყველების დანარჩენ ნაწილებს, არაბულ და სპარსულ ზმნებს, მათ, როგორც წესი, თურქული ენები არ იყენებდნენ გარდა ე.წ. რთული ზმნებისა, რომლებიც შედგებოდა სახელის და დამხმარე ზმნისაგან და რომელთა სახელადი ნაწილი შეიძლება წარმოდგენილი ყოფილიყო ნასესხები სიტყვით“.

ბრივად ხალხური ლიტერატურის გაგრძელებაა. ამ ლიტერატურის ენა თურქულია, ხოლო რაც შეეხება არაბული და სპარსული გავლენის ქვეშ მოქცეულ კლასიკურ ლიტერატურას, იგი განვითარების სულ სხვა გზას ადგა და მისი ენა ხელოვნური იყო" (Levend, 1960: 12).

თავისი განვითარებით ხალხური ლიტერატურა უნდა უმაღლოდეს აშულებს, ოზანებს, მოხეტიალე დერვიშებს, ჩრდილების თეატრ *Karagöz*-ს, რომლებმაც ისლამის მკაცრი რელიგიური ჩარჩოების მიუხედავად შეუნარჩუნეს მას მშობლიური ენა, ძველი ტრადიციები, ეროვნული ელფერი. განსაკუთრებით საინტერესოა მისი ლექსიკა, დაზღვეული უცხო სიტყვებისაგან. მაგრამ, როგორც ითქვა, ეს ლიტერატურა არავითარ აღიარებას არ პოულობდა საზოგადოებაში, რადგან ამ საზოგადოებას შეადგენდნენ ე.წ. რჩეულთა კლასის წარმომადგენლები.

ყოველივე ზემოთქმული ნათლად ადასტურებს, რომ თურქეთში საუკუნეთა განმავლობაში, ერთდროულად, მაგრამ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად, არსებობდა ორი განსხვავებული ენა. ერთი მხრივ, ე.წ. „სალიტერატურო“ ენა, რომელიც, ფაქტობრივად წარმოადგენდა ჟარგონს, რომლითაც სარგებლობდნენ ფეოდალურ-კლერიკალური წრეები, კარის პოეტები, სახელმწიფო ჩინოვნიკები და ჟამთააღმწერლები, ხოლო მეორე მხრივ, სახალხო (ხალხის) ენა.

ევროპული ლექსიკა თურქულ ენაში

შეიძლება ითქვას, რომ თურქული ენის ლექსიკურ ფონდში ნათლად აირეკლა ოსმალეთის იმპერიის და რესპუბლიკური თურქეთის ურთიერთობები სხვა ქვეყნებთან. წარმომავლობის მიხედვით უცხო (ნასესხები) ლექსიკა დღევანდელ თურქულში წარმოდგენილია, არაბული და სპარსული სიტყვების გარდა, ბერძნული, იტალიური, ფრანგული, ინგლისური, გერმანული, ესპანური და სხვა ენებიდან შემოსული სიტყვებით. ამათგან, როგორც ვნახეთ, არაბულ-სპარსული ლექსიკურ-გრამატიკული პლასტი საფუძვლად დაედო ოსმალეთის იმპერიის სახელმწიფო/ოფიციალური ენის *Osmanlica*-ს ჩამოყალიბებას და მის „გაბატონებას“ ოსმალურ-თურქულ ოფიციალურ და სალიტერატურო ენაში.

თურქეთის მრეწველობის და ვაჭრობის განვითარებაში განსაკუთრებული როლი ითამაშა იტალიის რესპუბლიკებმა – გენუამ და ვენეციამ. ეს ნათლად აისახა თურქულში დამკვიდრებულ იტალიურ ლექსიკაში. იტალიურიდან ნასესხები სიტყვების დიდი ნაწილი სავაჭრო-საფინანსო, სამრეწველო, საზღვაო-სანაოსნო ტერმინებია: *borsa* – ბირჟა, *piyasa* – ბაზარი, *çimento* – ცემენტი, *posta* – ფოსტა, *pantufla* – ფეხსაცმელი, *kola* – სახამებელი, *banka* – ბანკი, *fabrika* – ფაბრიკა, *piyango* – ლატერეა, *galeta* – გალეტა, *lokanta* – სასადილო, *gümruk* – საბაჟო, *ispirto* – სპირტი, *dümen* – საჭე, *girade* – გრადუსი, *kambiyal* – თამასუქი, *gumena* – ღუზის ჯაჭვი, *istif* – გემის ტვირთი, *kapurta* – ილუმინატორი, *gazete* – გაზეთი და სხვ. იტალიურიდანაა აგრეთვე შემოსული ბევრი მუსიკალური ტერმინი. მაგ.: *düet* – დუეტი, *opera* – ოპერა, *korro* – გუნდი, *tempo* – ტემპო, *iskala* – გამა, *kanto* – სიმღერა და სხვ. აღსანიშნავია, რომ თანამედროვე თურქული ეროვნული ვალუტის სახელწოდებაც – ლირა (*lira*) იტალიურია.

საუკუნეების მანძილზე ბერძნებთან ინტენსიური ურთიერთობა სათანადოდ აისახა თურქული ენის სალექსიკო ფონდში. თურქულში ბერძნული სიტყვები გვხვდება საკმაოდ

ხშირად. უმთავრესად ეს საზღვაო, საყოფაცხოვრებო ხასიათის ტერმინები, ბოსტნეულის, თევზების სახელები და ა.შ. *li-man* – პორტი, ნავსადგური, *körfez* – ყურე, *lodos* – სამხრეთის ქარი, *gönye, günye* – კუთხე (დურგლის ხელსაწყო), *miknatis* – მაგნიტი, *kerevet* – საწოლი, *kilit* – კლიტე, *namlu* – ლულა, *kiremit* – კრამიტი, *kefal, lüfer, palamut, iskumru, levrek, lakerda* – თევზების სახელებია, *karides* – კრევეტი, *ahtapot* – რვაფეხა, *kestane* – ნაბლი, *maydanoz* – ოხრახუში, *lahana* – კომბოსტო, *fasulye* – ლობიო, *limon* – ლიმონი, *kiraz* – ბალი და მრავალი სხვა.

ბერძნულიდანაა აგრეთვე გადმოღებული ქრისტიანული რელიგიური ტერმინები *aforoz* – შეჩვენება, *manastir* – მონასტერი, *kilise* – ეკლესია, *piskopos, despot* – ეპისკოპოსი, *papaz* – მღვდელი და სხვ.

XIX ს. დამლევს შესამჩნევი გამოცოცხლებაა თურქეთ-გერმანიის პოლიტიკურ, სამხედრო, ფინანსურ-ეკონომიკურ ურთიერთობებში, რომლებიც ძლიერდება „ახალგაზრდა თურქების“ მმართველობის და პირველი მსოფლიო ომის დროს. თუმცა ამ ურთიერთობებს, რეალურად ენის ლექსიკის სურათი არ შეუცვლია. რამდენიმე თურქულ ლექსიკონში ფიქსირებულია 130-მდე გერმანული სიტყვა (სამხედრო, ტექნიკური, წიაღისეული ნედლეულის და სხვათა აღმნიშვნელი სიტყვა-ტერმინი), რომელიც ენაში შემოვიდა და „დაილექა“ სხვადასხვა დროს (უმთავრესად XIX საუკუნეში): *doçent* – დოცენტი, *fakfon* – ნიკელი, *volfram* – ვოლფრამი, *bira* – ლუდი, *blokhavz* – (სამხ.) ბლოკჰაუზი, ძოტი, *dekan* – დეკანი, *filinta* – სანადირო თოფი, *kayzer* – კაიზერი, *mavzer* – მაუზერი, *otopark* – ავტოსადგომი, პარკინგი, *otoban* – ავტობანი, *zeplin* – ცეპელინი, *ringa* – ოკეანის ქაშაყი და სხვ.

ფრანგულ ლექსიკას თურქულში განსაკუთრებული ადგილი უკავია. ენაში ფრანგული ელემენტის შემოსვლა უშუალოდაა დაკავშირებული ოსმალეთის იმპერიასა და საფრანგეთს შორის საუკუნეების მანძილზე არსებულ ურთიერთობებთან, რომელთა რეალურ სათავედ შეიძლება მი-

ჩნეულ იქნას სულეიმან I დროს ორ სახელმწიფოს შორის დადებული 1536 წლის ხელშეკრულება „მშვიდობის, მეგობრობისა და ვაჭრობის შესახებ“, ცნობილი „კაპიტულაციის“ სახელწოდებით. მისი მნიშვნელობა განისაზღვრება არა მარტო ფრანგებისთვის შექმნილი განსაკუთრებული რეჟიმით, არამედ საზოგადოდ უცხო სახელმწიფოს პროტექტორატის იდეითაც, რომელსაც იგი შეიცავდა (სვანიძე, 2007: 124).

საფრანგეთთან ურთიერთობები განსაკუთრებით ინტენსიური ხდება რეფორმატორი სულთნების – სელიმ III (1789-1807) და მაჰმუდ II (1808-1839) – დროს. მათ მიერ წამოწყებულმა და გატარებულმა რეფორმებმა ფართოდ გაუღეს კარები ფრანგებს და ქვეყანაში ახალ კულტურასთან ერთად ენაში ახალი ლექსიკა შემოიტანეს.

ფრანგული გავლენა განსაკუთრებით გაძლიერდა XIX ს. 60-70-იან წლებში. სწორედ ამ დროს „ახალგაზრდა ოსმალების“ პოლიტიკური, ლიტერატურული, პუბლიცისტური მოღვაწეობის შედეგად, ენაში დაიწყო ფრანგული ლექსიკის ინტენსიური „შემოჭრა“. ფრანგული სიტყვების დიდმა ნაწილმა განდევნა ბევრი არაბული და სპარსული სიტყვა. ძირითადად, ეს სამხედრო, საზოგადო-პოლიტიკური, ფილოსოფიური, დიპლომატიური, ტექნიკური, სავაჭრო-ფინანსური, მეცნიერულ-ლიტერატურულ-კულტურული სიტყვა-ტერმინებია: *avangard, general, burjuvazi, diplomatik, beton, vagon, telgraf, üniversite, profesör, akademi, realizm, aktör, ekspozitsyon, drama, diktatör, kavçuk* და მრავალი სხვა.

მკვლევარი ე. ესენკოვა აღნიშნავს, რომ 1885 წლიდან 1955 წლამდე გამოსული თურქული ენის ლექსიკონები ნათლად გვიხატავს თურქულში ფრანგული ლექსიკის ზრდის დინამიკას. კერძოდ, 1885 წელს ლექსიკონებში ფიქსირებულია 165 ფრანგული სიტყვა, ხოლო 70 წლის შემდეგ, 1955 წელს, მათი რიცხვი 2 500-ს აღემატება (Esenkova, 1958: 16).

თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოების ოფიციალური ვებ-გვერდის თანახმად, 1988 წელს თურქულში ფრანგული სიტყვების რაოდენობა 4702 ერთეულს უდრიდა.

ფრანგულის გავლენა არ შესუსტებულა XX საუკუნეშიც. კერძოდ, მის პირველ ნახევარში, როდესაც თურქულ ლიტერატურაში ზია გიოქ ალფის და მეჰმედ ემინის სახით მოხდა ნაციონალიზმის მძლავრი ამოფრქვევა, იგი იმდენად ძლიერი და მნიშვნელოვანი იყო, რომ პროფ. ნ. დმიტრიევმა შენიშნა: „დღესაც (1939 წელს – გ.ა.) ფრანგული მეორე ძირითადი ენაა თურქეთში“ (Дмитриев, 1960: 13).

ცალკე საუბრის თემაა ინგლისური ლექსიკა, რომლის რაოდენობა მეორე მსოფლიო ომამდე უმნიშვნელო იყო (უმთავრესად საზღვაო-სანაოსნო, საზღვაო-სამხედრო, სავაჭრო, პოლიტიკური, სპორტული სიტყვა-ტერმინები, როგორიცაა: *dok, sterlin, drednot, tender, miting, boks, mister, ledy, futbol* და სხვ.). ანგლიციზმების რაოდენობამ განსაკუთრებით იმატა მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ, როდესაც თურქეთის სოციალურ-ეკონომიკურ, საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში მოხდა მნიშვნელოვანი ცვლილებები. ეს პროცესი კიდევ უფრო გააქტიურდა XX ს. დამლევს და დღესაც სწრაფი ტემპით მიმდინარეობს. ბუნებრივია, რომ მან მნიშვნელოვანი გავლენა იქონია უახლესი პერიოდის მსოფლიო ყველა ენაზე, მათ შორის თურქულზეც, რაც გამოიხატა, პირველ რიგში, მასში უცხოენოვანი, ძირითადად ანგლო-ამერიკული ლექსიკის (უმთავრესად თანამედროვე სამხედრო, სამედიცინო, კოსმიური და სამრეწველო, ელექტრონიკის, მასკულტურის ტერმინოლოგია) მოჭარბებით. ეს ნათლად დასტურდება პრესის, რადიო-ტელევიზიის და სხვადასხვა დარგის სამეცნიერო (ნაკლებად მხატვრული) ლიტერატურის და სალაპარაკო ენით. თურქი მეცნიერი თაჰსინ ბანგუოღლუ (Tahsin Banguoğlu) აღნიშნავს: „თურქი ხალხის განვითარებასთან ერთად ენაში იზრდება ინგლისური და საერთაშორისო ლექსიკის (მეტწილად სამეცნიერო ტერმინების) რაოდენობა. თანამედროვე თურქულში ნასესხები სამეცნიერო და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ტერმინების რიცხვი აღემატება თურქულძირებიანი სიტყვების რაოდენობას“ (Banguoğlu, 1998).

თურქული ენების ლექსიკის საინტერესო სურათს გვიხატავს ცნობილი ფრანგი თურქოლოგი ლუი ბაზენი (Louis Bazen): „უძველეს დროში (ორხონის და ენისეის წარწერებში, ჩვ. წელთაღრიცხვით დაახლოებით 700 წ.) შეინიშნება ჩინური და ირანული სესხებანი. 1000 წლამდე მანიქეიზმის და ბუდიზმის გავლენით შემოდის ირანული, ჩინური და აგრეთვე ინდური (სანსკრიტი) ტერმინების ახალი ჯგუფი. 1000 წლიდან მოყოლებული, რიგი თურქი ტომების პროგრესული ისლამიზაციის შედეგად, ამ ტომებში შევიდა არაბული და სპარსული ლექსიკის საკმაოდ მნიშვნელოვანი ნაწილი. ჩინგის ხანის გამარჯვებამ XIII საუკუნეში გაამდიდრა თურქული ლექსიკონი მონღოლიზმებით. სამაგიეროდ მონღოლურმაც ისე-სხა თურქულიდან (უიღურულიდან). დროის მანძილზე, შუა საუკუნეებით დაწყებული ვიდრე 1800 წლამდე, იზრდებოდა კონტაქტები თურქებსა და ევროპელებს შორის. მაგრამ არც ბიზანტიის დამარცხებას ოსმალთა მიერ (რამაც განაპირობა თურქულში ევროპული კერძოდ, ბერძნული და იტალიური სიტყვების შემოჭრა), არც თურქეთის და ცენტრალური აზიის თათრების ურთიერთობას რუსეთის იმპერიასთან საგრძნობლად არ შეუცვლიათ თურქული ლექსიკონი, რომლის ძირითად ნაწილს კვლავინდებურად არაბულ-სპარსული ლექსიკა შეადგენდა. მხოლოდ XIX და XX საუკუნეებში თურქებმა შეძლეს გაემდიდრებინათ ლექსიკონი ევროპეიზმებით კერძოდ, ფრანგულით თურქეთში და რუსულით ცენტრალურ აზიაში“ (Bazin, 1959).

XV საუკუნის დამლევს თურქეთში ჩნდება სალიტერატურო ენის „გამარტივების“ (*sadeleşme*¹) ერთგვარი ტენდენცია. მისი მიმდევრები აიღინლი ვისალი (Aydınlı Visalî, XV-XVI სს. მიჯნა) და XVI საუკუნეში თათავლალი მეჰრემი (Tatavlı Mehremi) და ედირნელი ნაზმი (Edirneli Nazmî) თავიანთ პოეტურ ნაწარმოებებს ძალიან მარტივი ენით წერდნენ (*çok sade bir dille kaleme alınmıştır*). როგორც შენიშნავს ა. ლევენდი: „მათ ნაწარმოებში არ არის არცერთი უცხო სიტყვა“ (Levend, 2010: 76).

ეს ტენდენცია თურქული ლიტერატურის ისტორიაში ცნობილია „მარტივი თურქულის“ (*Türkî-i basîf*) სახელწოდებით. იგი მეტად პოპულარული იყო ხალხში სწორედ ენის სიმარტივის და აზრის სიცხადის გამო. შეიძლება ითქვას, რომ ეს იყო დივანის ლიტერატურის საწინააღმდეგო ტენდენცია. მაგრამ არაბული და სპარსული ენების და „ოსმანლიჯაზე“ შექმნილი ლიტერატურის ავტორიტეტი ელიტარულ საზოგადოებაში იმდენად მაღალი იყო, რომ ამ ტენდენციას არ შეეძლო წინააღმდეგობა გაენია თურქულ ენაში უცხო ლექსიკის შემოსვლა-დამკვიდრებისათვის. საბოლოოდ, ამ პოეტების „ლამაზმა ინიციატივამ ბილიკი ვერ გაიკვალა“ და დაიკარგა. იმ დროს მათ მიმდევარი არ გაუჩნდა.

ასეთი ვითარება გრძელდებოდა XVIII საუკუნემდე. XVIII საუკუნეში თურქეთში ფეხს იკიდებს ახალი მედიცინა. ამასთან დაკავშირებით საჭირო გახდა შესაბამისი ტერმინოლოგიის შემუშავება, რაც განხორციელდა შემდეგი გზებით: ა) ლათინური ტერმინების გადმოღებით; ბ) ახალი სიტყვების შექმნით (არაბული ძირით+თურქული დერივატიული აფიქსი); გ) ენაში შემოსული უცხო ტერმინებისათვის თურქული (არა მხოლოდ ანატოლიური) შესატყვისების დაძებნით (Levend, 2010: 73).

¹ ტერმინი *sadeleşme* გულისხმობს თურქული ენის „გაწმენდას“ უცხო (არაბულ-სპარსული) ლექსიკურ-გრამატიკული ელემენტებისაგან.

XIX საუკუნეში ევროპული ცივილიზაციის შემოსვლასთან ერთად თურქეთის საზოგადოებრივ-კულტურულ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები ხდება.

ამ დროისათვის, ოსმალეთის იმპერია, რომელიც საუკუნეების მანძილზე იყო მთელი სამუსლიმოს კულტურული და პოლიტიკური ბაირახტარი, საგრძნობლად დასუსტდა. მოიშალა მმართველობა, სახელმწიფომ ფაქტობრივად დაკარგა დაპყრობილი ტერიტორიების მნიშვნელოვანი ნაწილი. ჯარში, რომელიც მთელი საუკუნით იყო ჩამორჩენილი ევროპულ სამხედრო სტანდარტებს, ძლიერ დაეცა საბრძოლო პოტენციალი და დისციპლინა, დაცარიელდა ხაზინა. ცხადი გახდა, რომ ისლამმაც, როგორც კულტურის და იდეოლოგიის მატარებელმა, თავისი დრო მოჟამა.

თურქული ლიტერატურა და მწერლობა მეტად უსახო იყო. ისლამის მეცნიერებამაც თავისი უკანასკნელი სიტყვა თქვა. მომწიფდა ნიადაგი რეფორმებისათვის, რომელთაც კარდინალურად უნდა შეეცვალა ქვეყანაში არსებული მდგომარეობა.

სწორედ ასეთ რეფორმებად მოიაზრებოდა თანზიმათის რეფორმები განათლების და ადმინისტრაციის დარგში. „ამ რეფორმებმა, — წერს უ. ჰეიდი, — ოსმანთა პორტას ისტორიაში ახალი ერა შექმნეს“ (Heyd, 1956: 10).

რეფორმების საფუძველი მომზადდა სელიმ III დროს. მან განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია საფრანგეთთან ურთიერთობებს. სამხედრო და საგანმანათლებლო რეფორმების გასატარებლად სელიმმა სტამბოლში ჩამოიყვანა უცხოელი (უმთავრესად საფრანგეთიდან) ინსტრუქტორები. პარალელურად, ბევრ თურქ ახალგაზრდას საშუალება მიეცა განათლების მისაღებად წასულიყო საფრანგეთში, შეესწავლა დიდი რევოლუციის იდეები. შემდგომში, ამ ახალგაზრდების ნაწილი გახდა თურქეთში ამ იდეების გამავრცელებელი. აქ უთუოდ უნდა აღინიშნოს, რომ თურქეთის დიდი ქალაქების საზოგადოებრივი ცხოვრების წინა პლანზე გამოვიდა მოსახლეობის საშუალო ფენა, რომელიც აშკარად

დასავლური ორიენტაციისა იყო.

ამ ფენის კულტურულმა დონემ და მზარდმა ნაციონალიზმმა დღის წესრიგში დააყენა „ოსმანლიჯას“ შეცვლა იმ მოტივით, რომ „იგი სრულიად გამოუსადეგარი იყო სახალხო განათლებისათვის და თანამედროვე პროგრესული იდეების გამოსახატავად“ (Heyd, 1956: 10).

პირველად ოსმალეთის ისტორიაში ენის საკითხი გადაიქცა დიდ ნაციონალურ პრობლემად, რომელიც უნდა გადაჭრილიყო ფართო საზოგადოების ერთიანი და შეგნებული მეცადინეობით.

ამ პერიოდში თურქული ენის „გამარტივების“ საქმეს დიდი სამსახური გაუწია ჟურნალ-გაზეთებმა. იმ გარემოებამ, რომ გაზეთს მკითხველის ფართო აუდიტორია ჰყავდა, წერილების ავტორების და ჟურნალისტების წინაშე დასვა საკითხი ეწერათ მარტივი, გასაგები ენით.

თურქული გაზეთის დამაარსებელი იბრაჰიმ შინასი (İbrahim Şinasi – მწერალი, პუბლიცისტი, საზოგადო მოღვაწე 1826-1871) აგიაჰ ეფენდისთან (Çapanzade (Çapanoğlu) Ağâh Efendi – მწერალი, საზოგადო მოღვაწე) ერთად, 1860 წელს გამოცემულ გაზეთ „*Tercemaniahval*“-ის („მოვლენათა კომენტატორი“) პირველ ნომერში მოითხოვდა, რომ სტატიები დაწერილი ყოფილიყო „ყველასათვის გასაგები ენით“ (Levend, 2010: 83).

ი. შინასი როგორც *Tercemaniahval*-ში და უფრო გვიან გამოსულ გაზეთ „*Tasvîr-i Efkâr*“-ში („ნაფიქრის მიმოხილვა“) წერდა მეტად გასაგები ენით, რითაც საფუძველი დაუდო ე.წ. „საგაზეთო ენის“ ჩამოყალიბებას.

1860 წელს დაარსებულმა ოსმალეთის სამეცნიერო საზოგადოებამ (*Cem'iyet-i İllimiyye-i Osmânniyye*) 1862 გამოსცა ჟურნალი „*Mecmûa-i Fünûn*“ („სამეცნიერო ჟურნალი“), რომლის პირველ ნომერში მიუნიფ ეფენდი (Mehmed Tâhir Münif Efendi Paşa – მწერალი, საზოგადო მოღვაწე, 1824/30-1910) შენიშნავდა, რომ ჟურნალის ენა და სტილი ყველასათვის ადვილად მისაწვდომი და გასაგები უნდა იყოს.

„ამის შემდეგ გამოსული გაზეთები და ჟურნალები, – აღნიშნავს აგიაჰ ლევენდი, – გაყვნენ *Tercemaniahval*-ის და *Mecmûa-i Fünûn*-ის გაკვალულ გზას“ (Levend, 2010: 83).

ნამიკ ქემალმა (Nâmik Kemal – მწერალი, დრამატურგი, მეცნიერი, საზოგადო მოღვაწე 1840-1888), რომელმაც ფაქტობრივად პირველმა დაიწყო ბრძოლა ენის რეფორმირებისათვის, ყურადღება მიაქცია ძველი თურქული ლიტერატურის უსუსურ მდგომარეობას. მისი აზრით, ეს მდგომარეობა განაპირობა ენაში „გაბატონებულმა“ უამრავმა ნასესხებმა სიტყვამ, რომელთა გამოყენებით ესა თუ ის ავტორი ცდილობდა მიებაძა სპარსული ლიტერატურისათვის. ნამიკ ქემალმა სასტიკად გაილაშქრა ამგვარი მიბაძვის წინააღმდეგ. მისი ღრმა რწმენით, თურქეთში უნდა შექმნილიყო ახალი, ჭეშმარიტად ეროვნული ლიტერატურა.

თავის ნაშრომში „რამდენიმე შენიშვნა ოსმალური ლიტერატურის შესახებ“ (*Lisan-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmilidir*), ნ. ქემალი შეეხო თურქული კლასიკური ლიტერატურის ენას, კერძოდ, მის აშკარა ხელოვნურობას და აღნიშნა, რომ სიტყვების ორიგინალობა და უცნაურობა იმდენად ფეხმოკიდებულია ჩვენში, რომ ნერგისის (*Nergisi*) „გოლესთანშიც“ აზრის გაგება ძალიან ჭირს, ნერგისი კი ცნობილი იყო, როგორც ავტორი, რომელიც მუდამ ცდილობდა ერთმანეთთან შეეთავსებინა მაღალი სტილის ენა და ნაწარმოების შინაარსის სიცხადე. ნამიკ ქემალის აზრით, ოსმალურ-თურქული, რომელიც შედგებოდა სამი სხვადასხვა ოჯახის ენის ლექსიკურ-გრამატიკული ელემენტებისაგან, გარეგნულად თითქოს საკმაოდ მთლიანი იყო, თუმცა, სინამდვილეში, მასში არ არსებობდა არავითარი მთლიანობა. ეს იყო მხოლოდ და მხოლოდ წინააღმდეგობებზე აგებული ხელოვნური ენა.

საინტერესოა ნამიკ ქემალის მიერ ჩამოყალიბებული ლიტერატურული ენის „სრულყოფის“ (*Lisanın islahı*) პროექტი, რომელიც შედგებოდა შემდეგი 5 მუხლისაგან: 1. უნდა დადგინდეს ჩამოყალიბებული ენის წესების სისტემა;

2. ზოგადად უნდა დადგინდეს სიტყვების გამოყენების პარამეტრები; 3. ენის წერილობით და შინაარსობრივ ნაწილებს შორის არსებული კავშირი მოყვანილ უნდა იქნას სრულ გამთლიანობამდე; 4. აღდგენილ იქნას სიტყვების და გამოთქმების თანმიმდევრობა ენის სტრუქტურასთან შესაბამისობაში; 5. უარის თქმა ხელოვნურად შექმნილ ენაზე, რომელიც უშლის ენაში ბუნებრივი სიტყვა-გამოთქმების დამკვიდრებას.

მან სათითაოდ განიხილა პროექტის ხუთივე მუხლი და მოუწოდა მეცნიერებს, მწერლებს ეზრუნათ ლიტერატურული ენის ეროვნული სახის აღდგენაზე, ენის ხალხთან დაახლოებაზე. „რატომ, უნდა მიგვაჩნდეს დიდ მიღწევად ის, რომ ორი გვერდის წასაკითხად გვიხდება 80-80 ჯერ გადავფურცლოთ *Kamus*-ი ან *Burhan*-ი (Levend, 2010: 115). „ერი, რომელსაც ლიტერატურა არ აქვს, უენო ადამიანს ჰგავს“, – შენიშნავდა ნ. ქემალი (Akyüz, 2015: 23).

თურქული ენის გამარტივებისათვის ბრძოლის ერთ-ერთი აქტიური მონაწილე იყო პედაგოგი, მწერალი და პოლიტიკოსი ალი სუავი (Ali Suâvi, 1838-1878).

1867 წელს სტამბოლში გამოსულ გაზეთ „*Mühbir*“-ის I ნომერში იგი წერდა: „ნებისმიერი აზრი თუ განმარტება უნდა იყოს დაწერილი ყველასათვის გასაგები ენით“. ასეთ ენად ალი სუავის სტამბოლის დიალექტი მიაჩნდა. იმავე გაზეთში მან გამოაქვეყნა წერილი „*Gazete*“-ს სათაურით, რომელშიც მოცემულია საყურადღებო აზრები გაზეთის მნიშვნელობისა და დანიშნულების შესახებ. წერილში გამახვილებულია ყურადღება გაზეთის ენის ხალხურობაზე. „შევთანხმდეთ, – წერს ავტორი, – რომ სიტყვა *şarab*-ის მაგივრად დავწერთ არა *ateş-reng*-ს, არამედ *şarab*-ს (ენაში დამკვიდრებული სპარსული სიტყვა). რატომ უნდა ვაიძულოთ მკითხველი თავი იმტვირთოს ჩვენი აზრების გასაგებად. გაზეთი უნდა იყოს დაწერილი ხალხური, სტამბოლის თურქული ენით (Levend, 2010: 116).

1869 წელს პარიზში გამოსულ გაზეთ „*Ulum*“-ში დაიბეჭდა ალი სუავიმ სტატია „*Lisân ve Hatt-ı Türkî*“ (ენა და

თურქული ენა). სტატიაში ავტორი საუბრობს ზოგიერთ უცნაურ მომენტზე, რომელიც თან მოჰყვება თურქულ ენაში ნასესხები ლექსიკის შემოჭრას. „ვთქვათ, – წერს ა. სუავი, – ჩვენ ვიღებთ ისეთ სიტყვებს, როგორიცაა *alim* და *katib*. ეს სიტყვები თურქებმა შეისიხლბორცეს. მაგრამ რა სავალდებულოა ვაიძულოთ ისინი ისწავლონ ამ სიტყვების არაბული მრავლობითის ფორმები *ketebe*, *küttab* და *ulema*. ხომ გაცილებით მარტივია თქვან *alimler*, *katipler* (Levend, 2010: 116).

ენის გამარტივებისთვის ბრძოლის ერთ-ერთი აქტიური მონაწილე იყო პოეტი, მთარგმნელი, პუბლიცისტი, საზოგადო მოღვაწე ზია ფაშა (Ziyâ Paşa 1826/29-1880). 1868 წელს ლონდონში გამოცემულ გაზეთ „ჰიურიეთ“-ში (*Hürriyet*) გამოქვეყნდა მისი ცნობილი წერილი „პოეზია და არქიტექტურა“ (*Şi'r ü İnşâ*). სტატიაში ავტორი უარს ამბობს კლასიკურ თურქულ ლიტერატურაზე, მის ხელოვნურ არათურქულ ენაზე. იგი განსაკუთრებულ ინტერესს იჩენს ხალხური შემოქმედებისადმი, ხაზს უსვამს მის ჭეშმარიტ ეროვნულობას.

„პოეზია ყველა ხალხისთვის ბუნებრივი მოვლენაა, დედამიწაზე ყოველ ერს, ტომს აქვს საკუთარი, მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელი პოეზია. საინტერესოა, როგორია ოსმალური პოეზია? *Necati*-ს, *Bakî*-ს და *Nefî*-ს ყასიდები, ლაზელეები, მესნევიები? ან *Nedim*-ის და *Yasîf*-ის სიმღერები? არა, არც ერთი მათგანის ნაწარმოები გამოდგება ოსმალური პოეზიის ნიმუშად. მათში თურქული სიტყვების ერთ მესამედსაც ვერ დავითვლით... ნუთუ ეს ნიშნავს იმას, რომ ჩვენ არც ბუნებრივი პოეზია გვაქვს და არც საკუთარი სიტყვები. არა, ჩვენი ბუნებრივი პოეზია და ჩვენი სიტყვაც ხალხში, პროვინციაში, სტამბოლის მოსახლეობაშია დაცული“ (Levend, 2010: 121).

ამავე წერილში ავტორი მოითხოვს ბიუროკრატიული ენის და სტილის გამარტივებას იმისთვის, რომ უბრალო გლეხმა გაიგოს ნებისმიერი საბუთის შინაარსი და შეძლოს

თავისი ინტერესების და უფლებების დაცვა სულთან აბდულ-აზიზის (Abdülaziz – ოსმალეთის 32-ე სულთანი, 1861-1876) სახელმწიფოს ბიუროკრატიულ სისტემაში.

თურქული სალიტერატურო ენის გამარტივებისათვის აქტიურად იბრძოდა აჰმეთ მითჰატი (Ahmed Midhat Efendi – ჟურნალისტი, მთარგმნელი, გამომცემელი, 1844-1913). გაზეთ „Basiret“-ში (1871 წ. №636) მან გამოაქვეყნა ხელმოუწერელი სტატია „Bir Varakçık“ („ოქრომჭედელი“), რომელშიც ამბობს: „ისე მარტივად უნდა ვწეროთ, ისე მარტივად, რომ წაკითხული მკითხველმა მონაცოლივით მიიღოს“ (Levend, 1949: 122).

იმავე გაზეთში (№639) გამოქვეყნებულ წერილში „Ehemiyetli Bir Lâyahadır“ („მნიშვნელოვანი პროექტი“) იგი აღნიშნავს, რომ თურქეთში თურქებს საკუთარი ენა არ აქვთ (O lisân lisânımız değildir). ავტორი სვამს კითხვას: „რა ვქნათ, უენოდ დავრჩეთ?“ და თავად პასუხობს: „Hayır, halkımızın kullandığı bir lisân yok mu? İşte anı millet lisan yapalım“ (არა, განა ჩვენი ხალხის ენა ენა არ არის? მაშ ვაქციოთ იგი ეროვნულ ენად). სტატიაში აჰმეთ მითჰატი წერს: „თუ ენას მოვაცილებთ არაბულ და სპარსულ იზაფეტს და ზედსართავეებს, რომელიც დღეს 100-მდე კაცს თუ ესმის, ხვალ ჩვენ ენას 7000 კაცი გაიგებს.“

აკადემიკოსი ვლ. გორდლევსკი (რუსი საბჭოთა აღმოსავლეთმცოდნე, თურქოლოგი, 1876-1956) წერდა: «Ахмед Мидхат освободил слог от излишних прикрас и, сблизив язык образованного османца с языком народных рассказчиков (меддахов), старался сделать свои произведения доступными для более широких кругов общества»² (Гордлевский, 1961: 374).

ამავე პერიოდში „ოსმანლიჯას“ თურქული ნაწილისადმი უფრო დიდი ინტერესი გამოიჩინეს თურქმა მეცნიერებმა. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ტრადიციულად „ოსმანლიჯას“ სა-

² „აჰმედ მიდჰატმა თხრობა გაათავისუფლა ზედმეტი შელამაზებებისაგან და განათლებული ოსმალოს ენის სახალხო მთქმელების (მედაჰების) ენასთან დაახლოებით, შეეცადა, თავისი ნაწარმოებები საზოგადოების ფართო ფენებისათვის უფრო

ფუძველს ძირითადად ორი მაღალი სტილის ენა (არაბული და სპარსული) შეადგენდა. ამჯერად ინტელექტუალებმა გამოთქვეს აზრი, რომ „ოსმანლიჯას“ ბირთვი მაინც თურქული ენა უნდა ყოფილიყო. თურქი პოეტი და ისტორიკოსი სულეიმან ფაშა (Süleyman Hüsnü Paşa, 1838-1892) რეჯაიზადე ექრემს (Recaizade Mahmud Ekrem – მწერალი, კრიტიკოსი, 1847-1914) სწერდა: „სახელწოდება „ოსმალური ლიტერატურა“ შეცდომაა; ჩვენს ენას ოსმალური, ხოლო ჩვენს ხალხს ოსმალ ხალხი არ შეიძლება ეწოდოს. გამოთქმა „ოსმალური“ – სახელმწიფოს სახელია. ჩვენი ხალხი – თურქი ხალხია. ამიტომ, ჩვენ ენას თურქული ენა, ხოლო ჩვენ ლიტერატურას თურქული ლიტერატურა უნდა ერქვას...“ (Efe, 2004).

1874 წელს გამოცემულ თურქული ენის გრამატიკის წიგნში (*İlm-i Sarf-ı Türkî*) სულეიმან ფაშამ საჯაროდ დასვა საკითხი ტერმინ „ოსმანლიჯა“-ს თურქული ენის სახელწოდებით შეცვლის შესახებ. მისი აზრით, სიტყვა „თურქული“ არ უნდა ყოფილიყო მდაბიოთა და უნიგნურთა სინონიმი, არამედ უნდა გამხდარიყო დიდი კულტურული ენის სახელწოდება, რადგან ეს ენა გაცილებით უფრო ადრინდელია ვიდრე ოსმალეთის იმპერია (Heyd, 1956: 12).

ენის სკიოთხის ირგვლივ გამართულ დისკუსიაში აქტიურად მონაწილეობდა ცნობილი თურქი მწერალი, მეცნიერი, ლექსიკოგრაფი შამსედინ სამი ბეი (Şamseddin Sâmî Fraşeri, 1850-1904). იგი სისტემატურად აქვეყნებდა ენისადმი მიძღვნილ წერილებს გაზეთებში „*Tarîk*“ (გზა), „*Sabah*“ (დილა), ჟურნალ „*Hafta*“-ში (კვირა), რომლებშიც საუბრობდა ენის რეფორმის აუცილებლობაზე. ერთ-ერთ წერილში „ჩვენი ენის გამარტივება“ (*Lisânımızın sadeleştirilmesi*), რომელიც გამოქვეყნდა 1889 წელს გაზეთ „*Tarîk*“-ში და ეხებოდა ენის პრობლემას, იგი წერდა: „თურქისათვის თურქულის გარდა სხვა ენა არ უნდა არსებობდეს. სინამდვილეში კი პირიქით ხდება. ჩვენ ყურს მოვკრავთ თუ არა ორიოდ უცხო

გასაგები გაეხადა“.

სიტყვას, სულ ერთია არაბულს, სპარსულს, ფრანგულს, თუ ინგლისურს, უმალ ვცდილობთ გამოვიყენოთ ეს სიტყვები ჩვენს ლექსიკონში. ამ დროს ჩენი სიტყვები გვაგონდება. „*Eks-pozisyona ekspoze edebilecek bir tablo*“-ს მაგვარი „თურქული“ წინადადებები საკმაოდ ხშირად გვხვდება ჩვენს გაზეთებში და ახალ წიგნებში (Heyd, 1956: 12).

შამსედინ სამი ბეიმ თურქულ ენას სპეციალურად მიუძღვნა სტატია, რომელიც დაიბეჭდა 1881 წელს ჟურნალ „*Haf-ta*“-ში. წერილში ავტორი ყურადღებას ამახვილებს თურქული ენის სხვა თურქულ, განსაკუთრებით აღმოსავლურ თურქულ ენებთან მჭიდრო ნათესაურ კავშირზე. მისი აზრით, ენის ლექსიკური ფონდის გაფართოება უნდა ხდებოდეს არა არაბული და სპარსული, არამედ მონათესავე თურქული ენებიდან ლექსიკური ელემენტების გადმოღებით, მით უმეტეს, რომ ასეთი სიტყვები ხშირად დადასტურებულია როგორც ძველ თურქულ ლიტერატურულ ძეგლებში, ასევე ზოგიერთ ანატოლიურ დიალექტშიც. ავტორი ფიქრობს, რომ ბევრი არაბული და სპარსული სიტყვა, რომელიც თურქულმა ვერ შეიგუა და, რომელთა ენაში არსებობა დამოკიდებულია ცალკეულ პირთა „ენტუზიაზმზე“, უნდა შეიცვალოს თურქული სიტყვებით, რაც არა მარტო გააღამაზებს და გაამდიდრებს ენას, არამედ ხელს შუწყობს თურქეთის გაერთიანებას ცენტრალური აზიის და რუსეთის იმპერიის თურქებთან. „თურქული ნაციონალიზმით გამსჭვალული მსგავსი იდეები, – შენიშნავს უ. ჰეიდი, – გვხვდება ლეონ კაუნის³ წიგნზე „*Introduction à l'histoire de l'Asie*“ ნეჯიფ ასიმის⁴ მიერ დაწერილ ანოტაციაში“ (Heyd, 1956: 13).

ვფიქრობთ, ამ მოკლე ექსკურსიდან ჩანს, თუ რა დიდი ძალისხმევა გამოიჩინეს ინტელექტუალებმა ენის პრობლემის გადასაწყვეტად. სწორედ მათ სახელებთან არის

³ David Léon Cahun — ფრანგი აღმოსავლეთმცოდნე, მთარგმნელი, 1841-1900.

⁴ Necip Âsim Yazıksız — თურქოლოგი, ისტორიკოსი, 1861 - 1935.

დაკავშირებული რეფორმის პირველი სტადია. თუმცა გარკვეულ ასპექტში ისინი თანმიმდევრულნი არ იყვნენ: არ ჰქონდათ ბოლომდე გარკვეული რეფორმის მნიშვნელოვანი დეტალები, მისი პრაქტიკულად განხორციელების გზები, თუ რა სახელწოდება უნდა მიეღო ენას უცხო ლექსიკისაგან „გათავისუფლების“ შემდეგ: თურქული თუ ოსმალური? ალბათ, აქვე უნდა ითქვას, რომ ტერმინი „Osmanlıca“ მათ მიერ იყო შემოღებული ოსმალეთის იმპერიის სიდიადის დასადასტურებლად. მიუხედავად იმისა, რომ ისინი ერთსულოვანნი იყვნენ ენის „განმმედის და გამარტივების“ საკითხში, მათზე ჯერ კიდევ დიდი გავლენა ჰქონდა არაბული და სპარსული ენების მაღალ ავტორიტეტს, რაც ნათლად ჩანს მათ ნაწარმოებებში, რომლებშიც შენარჩუნებულია კლასიკური ოსმალური ლიტერატურული სტილის სირთულე და „დახვეწილობა“.

აშკარაა, რომ მათ სურვილს აკლდა თეორიული ცოდნა, რომელსაც ვერ შეავსებდა მათი განათლება და რელიგიურობა. ხშირად მათი მცდელობა წინააღმდეგობებს აწყდებოდა და ხელს უშლიდა მიზნის განხორციელებას.

„თანზიმათელების“ უდავო დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს ის, რომ მათი ენერგიული მეცადინეობის შედეგად XX საუკუნის დამდეგისათვის თურქეთში ჩამოყალიბდა გარკვეულად მყარი აზრი ენის გამარტივების შესახებ, რომლის თანახმად ახალი სალიტერატურო ენის საფუძვლად სტამბოლის დიალექტი უნდა ყოფილიყო.

თურქული ენის გამარტივებისათვის ბრძოლის II სტადიად შეიძლება ჩაითვალოს XX საუკუნის დასაწყისი. მხედველობაში გვაქვს:

1. სტამბოლში „თურქული საზოგადოების“ (*Türk Derneği*) მოღვაწეობა;
2. სელანიკში გაერთიანება „ახალგაზრდა კალმების“ (*Genç Kalemler*) დაარსება
3. სტამბოლში ჟურნალ „თურქული სამშობლოს“ (*Türk Yurdu Dergisi*) დაარსება;

4. სტამბოლში ჟურნალების „ხალხისაკენ“ (*Halka Doğru*) და „თურქული სიტყვა“-ს (*Türk Sözü*) მოღვაწეობა ბალკანეთის ომების (1912-1913) შემდეგ.

„თურქული საზოგადოება“, რომლის სათავეში იდგა ა. მითჰატი, თავის რიგებში აერთიანებდა უნივერსიტეტის სტუდენტებს, სამხედრო სასწავლებლის კურსანტებს და ოფიცრებს, მონინავე ინტელიგენციის წარმომადგენლებს.

1908 წელს „*Yeni Gazete*“-ში (ახალი გაზეთი) საზოგადოებამ გამოქვეყნა დეკლარაცია, სადაც გაცხადებული იყო, რომ „თურქული ენა, რომელზე ილაპარაკებს ყველა თურქი, ჭეშმარიტად ხალხური, თურქული სულით გაჟღენთილი უნდა იყოს. იგი ხელს შეუწყობს ყველა თურქულ ტომს გაერთიანდეს ერთი წმინდა მიზნის ირგვლივ. ამისთვის, პირველ რიგში, ის საფუძვლიანად უნდა იყოს შესწავლილი“ (*Levend, 2010: 300*).

როგორც ვხედავთ, დეკლარაცია გამსჭვალულია პან-თურქისტული იდეით, რაც სრულ თანხმობაში იყო „ახალგაზრდა თურქების რევოლუციის“ სულისკვეთებასთან.

„თურქულმა საზოგადოებამ“ შეიმუშავა სამოქმედო პროგრამა, რომელიც 10 პუნქტისაგან შედგებოდა. დოკუმენტის მიხედვით, თურქეთის მთელ ტერიტორიაზე დაგზავნილ ცალკეულ ბარათებზე უნდა ასახული ყოფილიყო მოსახლეობაში დამკვიდრებული ყველა თურქული სიტყვა, მათი მეშვეობით შექმნილი ფრაზეოლოგიზმები, ამ სიტყვების ძირები და, შეძლებისდაგვარად, ეტიმოლოგიაც. ცალკე ბარათებზე უნდა ჩანერილიყო ფოლკლორის ნიმუშები. გარდა ამისა, საზოგადოება ავალდებულებდა მოსახლეობას მოეწოდებინა მათ რეგიონებში გავრცელებული ადმინისტრაციული, საყოფაცხოვრებო, სამედიცინო და ა.შ. ტერმინები.

საზოგადოების წინადადებით, თურქეთის სხვადასხვა რაიონების სოფლებში, კერძო სახლებში, ბიბლიოთეკებში უნდა ყოფილიყო აღრიცხული ყველა თურქული წიგნი და ხელნაწერი იმისთვის, რომ „შექმნილიყო სათანადო ბაზა ენის უკეთ შესწავლისა და მისი ბუნებრივი სიმდიდრის გა-

მოსავლენად". დეკლარაციის IX პუნქტში ცხადდებოდა, რომ „საზოგადოების მიერ გამოცემული ნაწარმოებების ენა უმარტივესი ოსმალური თურქული იქნება“.

„თურქული საზოგადოების“ ამ ინიციატივას მხარი დაუჭირა 1911 წლის აპრილში სელანიკში გამოსულმა ჟურნალმა „ახალგაზრდა კალმებმა“. ჟურნალის მეორე ტომში დაიბეჭდა სტატია „ახალი ენა“ (*Yeni Lisân*). სტატია ხელმოწერელი იყო. ხელმოწერის ნაცვლად დასმული იყო დიდი კითხვის ნიშანი, თუმცა დადგენილია, რომ მისი ავტორი პოეტი, მწერალი-ნოველისტი, საზოგადო მოღვაწე ომერ სეიფედინი იყო (*Ömer Seyfettin, 1884-1920*) (**Levend, 2010: 314**).

ამ სტატიაში მკაცრად გაკრიტიკებულია ძველი თურქული ლიტერატურის ენა, ლიტერატურული გაერთიანებების „*Servet-i Fünun*“-ისა და „*Fecr-i Âtî*“-ს მისი შენარჩუნების აშკარად კონსერვატიული და უსაფუძვლო მცდელობა. სტატიაში ნათქვამია, რომ „დადგა დრო, როდესაც უარი უნდა ეთქვას მიბაძვას. ჩვენ უნდა ვუმღეროთ ახალ ენას, რომლითაც საფუძველი ჩაეყრება ჭეშმარიტად ეროვნულ ლიტერატურას“. სტატიის ავტორი წერს, რომ სალიტერატურო ენას საფუძვლად უნდა დაედოს სალაპარაკო, ხალხური ენა. მისი აზრით, სტამბოლის თურქული ყველაზე მოსახერხებელი და ბუნებრივია საწერად და თურქული ეროვნული ლიტერატურა აღორძინდება მხოლოდ მაშინ, როდესაც სამწერლობო და სალაპარაკო ენა უნიფიცირებული იქნება.

ჟურნალის დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს მის მიერ ჩატარებული საზოგადოებრივი აზრის გამოკითხვა.

ჟურნალში გამოქვეყნებული ენის რეფორმისადმი მიძღვნილი ყველა წერილი ცალკე წიგნად დაისტამბა სათაურით „*Yeni Lisân Ve Bir İmtizâc*“ (ახალი ენა და გამოკითხვა). დამატების სახით წიგნს ექვსპუნქტიანი კითხვარი დაერთო.

გამოცემული მასალა დაეგზავნა ყველა თურქ მწერალს, რომელთაც პასუხები უნდა გაეცათ შემდეგ კითხვებზე:

1) აქვთ თუ არა რეფორმატორებს უფლება დააჩქარონ

ენის ბუნებრივი განვითარების მიმდინარეობა, მისი გამარტივების პროცესი? 2) არსებობს ერთი ენიდან მეორე ენის მიერ სიტყვების სესხების საჭიროება, მაგრამ რამდენად საჭიროა სიტყვებთან ერთად გრამატიკული წესების სესხება? 3) შესაძლებელია თუ არა არსებობდეს სამი განსხვავებული ოჯახის ენებისაგან შედგენილი ენა? შესაძლებელია თუ არა ასეთ ენას ეწოდოს *Osmanlica*? თუ ეს შეუძლებელია, განა ჩვენი მოვალეობა არ არის ამ სენისაგან მისი გათავისუფლება? 4) თურქული ენის გამარტივების მეოთხედი, რომელსაც პურისტები (*tasfiyeciler*) მიმართავენ, გულისხმობს არაბული და სპარსული სიტყვების ნაცვლად ენაში ჩაღატაურ, თურქმენული და სხვა თურქული ენებიდან სიტყვების შემოტანას და მათ დამკვიდრებას. ხომ არ გეჩვენებათ, რომ ენის გამარტივების ამგვარი ხერხი არ შეესაბამება ენის ბუნებრივი გამარტივების პრინციპს? 5) რამდენად მართებულად მიგაჩნიათ ენის ბუნებრივი განვითარების, მისი განახლების ძირითად პირობად არაბულ-სპარსული ლექსიკურ-გრამატიკული ელემენტების განდევნა? 6) ხომ არ არის უფრო მართებული უარი ვთქვათ ენაში გაბატონებულ რთულ არაბულ-სპარსულ სიტყვებზე და ლექსიკურ-გრამატიკულ კონსტრუქციებზე, მაგრამ შევინარჩუნოთ ისეთი სიტყვები, რომლებიც თურქულმა შეისისხლხორცა (*kitap, kavg, menekşe, kalabalık, şarab, cadde...*) და დავუქვემდებაროთ ისინი თურქული გრამატიკის წესებს?

ყურნალის ინიციატივას დიდი გამოხმაურება მოჰყვა როგორც სტამბოლში, ასევე თურქეთის მთელ ტერიტორიაზე.

თურქმა მწერალმა, პედაგოგმა, დიპლომატმა, პოლიტიკოსმა ჰამდულაჰ სიუფჰი თანრიოვერმა (*Hamdullah Süphi Tanrıöver, 1885-1966*) თურქულ ენაზე არაბულის გავლენას დამლუპველი უწოდა, რადგან სპარსული ენა და, განსაკუთრებით არაბული, მთლიანად ეწინააღმდეგებოდა თურქული ენის „ბუნებასა და სულს“. მისი აზრით, საუკუნეების მანძილზე არაბულ-სპარსული ლექსიკის სესხება ხდებოდა ბრმად, შეუგნებლად. „ეს სესხება შეგნებულად რომ ენა-

რმოებიანთ, – წერდა იგი, – საკმაოდ ხშირად ამ პროცესის უსაფუძვლობა ნათელი იქნებოდა (Levend, 2010: 319).

Yeni Lisân-მა დიდი გავლენა იქონია მაშინდელ თურქულ პრესაზე. კერძოდ, როგორც აღნიშნავს აგაიაჰ ლევენდი, „სელანიკის გაზეთში „რუმელია და ახალი საუკუნე“ (*Rumeli ve Yeni Asır*) დაბეჭდილი წერილების უმრავლესობა დაწერილი იყო ახალი, მარტივი (*sade*) ენით“ (Levend, 2010: 320).

„ახალგაზრდა თურქების“ მმართველობის წლებში, როდესაც ნაციონალიზმი გახდა გაბატონებული იდეოლოგია, ხოლო მოძრაობამ ენის „გამარტივებისათვის“ მიიღო „ერთიანობის და პროგრესის“ პარტიის (*İttihad ve Terraki Partisi*) ოფიციალური მხარდაჭერა, „პურისტების“ (*tasfiyeciler*) პოზიციები და საზოგადოებრივი აზრიც აშკარად შესუსტდა ახალი იდეოლოგიის მომხრე „თურქისტების“ (*Türkçüler*) სასარგებლოდ. ამ მიმართულების მიმდევრები გაერთიანებულები იყვნენ ცნობილი თურქი მწერლის, პოლიტიკური მოღვაწის, პანთურქიზმის და პანთურანიზმის იდეოლოგ ზია გიოქ ალფის ირგვლივ, რომელმაც გაიზიარა „*Genç Kalemler*“-ის (იგი ჟურნალის დამფუძნებელი იყო), პოზიცია და თვალსაზრისი და „ქადაგებდა“ ენიდან მოჭარბებული არაბულ-სპარსული ლექსიკურ-გრამატიკული ელემენტების ალაგმვას. მისი აზრით, რეფორმის არსი მხოლოდ იმაში კი არ მდგომარეობდა, რომ არაბული და სპარსული სიტყვები შეცვლილი ყოფილიყო თურქული სიტყვებით, არამედ უცხო სიტყვებთან ერთად ენიდან უნდა განდევნილიყო უცხო (არაბულ-სპარსული) გრამატიკული ელემენტები და წესები. ეს კი ჟურნალის ენობრივი პოლიტიკის მთავარი პრინციპი იყო. „ამდენად, – წერდა ზია გიოქ ალფი, – ჩემი კონცეფცია მთლიანად შეესაბამება ომერ სეიფედინის კონცეფციას“ (Levend, 2010: 331).

1923 წ. ანკარაში გამოიცა მისი საინტერესო წიგნი „*Türkçülüğün Esasları*“ (თურქიზმის საფუძვლები), რომელშიც ავტორმა სპეციალური თავი მიუძღვნა „თურქიზმის ენის საფუძვლებს“ (*Lisâni Türkçülüğün Umdeleri*). ამ თავში მან გამო-

აქვეყნა თურქული ენის პროგრამა, რომელიც შეიცავდა შემდეგ 11 პუნქტს:

1. ჩვენი ენის ეროვნული არსის წარმოსაჩენად ოსმალური ენა (*Osmanlı lisânı*) ნაციონალურ ენად არ გამოდგება. მასზე უარი უნდა ვთქვათ. მისი ადგილი კი უნდა დაიკავოს ხალხურ ლიტერატურაში დამკვიდრებულმა ენამ. ჩვენ უნდა ვწეროთ იმ ენით, რომლითაც სტამბოლის ქალები ლაპარაკობენ.

2. ენიდან უნდა განიდევნოს ყველა არაბული და სპარსული სიტყვა, რომელთა შესატყვისები თურქულ ენას გააჩნია, იმ შემთხვევაშიც, როდესაც აზრობრივი დამთხვევა არ არის აბსოლუტური. საკმარისია, რომ ამ სიტყვების მნიშვნელობა ერთმანეთს რაიმე ნიუანსით ემთხვეოდეს.

3. ის უცხო (არაბული და სპარსული) სიტყვები, რომელიც თურქულში შემოვიდა ზეპირი გზით, ფონეტიკურად დამახინჯებული, ენაში უნდა დარჩეს, ოღონდ დაექვემდებაროს თურქული ორთოგრაფიისა და ფონეტიკის წესებს.

4. არ უნდა ვცდილობდეთ გაქვავებული, მოძველებული სიტყვების გაცოცხლებას. მათი ადგილი ახლადშექმნილმა სიტყვებმა უნდა დაიკავონ.

5. ახალი ტერმინები უნდა ვეძიოთ ხალხური ენის წიაღში, ხოლო თუ ვერ დავძებნით, თურქული სიტყვათწარმოების შესაბამისად უნდა შევექმნათ ახალი სიტყვები. მათი პოპულარიზაციისათვის უნდა გამოვიყენოთ ყველა საშუალება, რადგან ეს სიტყვები ჩვენი ყოფა-ცხოვრების, იდეოლოგიის, ტექნიკის, კულტურის სხვადასხვა ასპექტის გამომხატველი იქნება.

6. არაბული და სპარსული ლექსიკური ელემენტების უარყოფის გამო, თურქულ ენაში არ უნდა დარჩეს ამ ენების არც გრამატიკული ელემენტები და არც ფრაზეოლოგიზმები.

7. თურქის მიერ აღქმული და გამოყენებული ყოველი სიტყვა თურქულია. ნაციონალური ენის ძირითადი ორგანიზმია ძლიერი, პროდუქტული, ხალხში გავრცელებული სიტყვის

ძირი.

8. იმის გამო, რომ ახალი თურქული ენის საფუძვლად მიჩნეულია სტამბოლის დიალექტი, სხვა თურქული ენებიდან არ უნდა იყოს ნასესხები არც გრამატიკული კატეგორიები, არც აფიქსები და არც ფრაზეოლოგიზმები. ეს ენები უნდა იყოს შესწავლილი მხოლოდ შედარების კუთხით იმისთვის, რომ დადგინდეს მათი გავლენა თურქული წინადადების და ფრაზეოლოგიზმების სტრუქტურაზე.

9. თურქული კულტურის ისტორიის შესახებ დაწერილ თხზულებებში გამოყენებული ძველი თურქული სიტყვები ახალ ენაში უნდა შემოვიდეს. სავალდებულო არ არის, რომ მათი გაქვეავებული მნიშვნელობა განახლდეს. ეს სიტყვები უნდა დარჩეს ენაში როგორც ტერმინები.

10. სიტყვები ნიშნებია და არა მათი მეშვეობით მოწოდებული მნიშვნელობის აღწერა. სიტყვების შინაარსს მხოლოდ ეტიმოლოგიის ცოდნით ვერ გავიგებთ.

11. ახალი თურქული ენის საფუძვლად უნდა იყოს ლექსიკასთან ერთად მორფოლოგიაც. ახალ თურქულში დარჩენილი არაბული და სპარსული სიტყვები და წინადადებები, ცნობები ტერმინების, გამოთქმების, ფრაზეოლოგიისა და წინადადების სტრუქტურის შესახებ უნდა იყოს წარმოდგენილი არა ეტიმოლოგიის, არამედ სიტყვათწარმოების ნაწილში.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, თურქულ ენას ზია გიოქ ალფმა მიუძღვნა ცნობილი ლექსი „*Lisân*“, რომელიც მთლიანად გამოხატავს ავტორის თვალსაზრისს ენის პრობლემაზე. იგი პირდაპირ მიმართებაშია მის მიერ ჩამოყალიბებული რეფორმის პროგრამასთან, შეიძლება ითქვას, რომ ლექსი არ არის ამ პროგრამის მხოლოდ გალექსილი ვარიანტი, მასში ნათლად და პირდაპირ გაჟღერებულია პანთურქიზმისა და პანთურანიზმის იდეები. ამის დასადატურებლად საჭიროდ მიგვაჩნია შემდეგი სტროფების მოყვანა:

Güzel dil Türkçe bize,

Başka dil gece bize.

*İstanbul konuşması
 En sâf, en ince bize...
 ... Arapçaya meyletme,
 İran'a da hiç gitme;
 Tecvîdi halktan öğren,
 Fasîhlerden işitme...
 ... Tûran'ın bir ili var
 Ve yalnız bir dili var.
 Başka dil var diyenin,
 Başka bir emeli var.
 Türklüğün vicdânı bir,
 Dîni bir, vatânı bir;
 Fakat hepsi ayrılır
 Olmazsa lisânı bir.⁵*

1911 წლის დამლევს დაარსებული ჟურნალი *Türk Yurdu* უშუალოდ არ მონაწილეობდა ენის გამარტივების მოძრაობაში. იგი ძირითადად მოწოდებული იყო მოსახლეობაში გაელვიძებინა ეროვნული გრძნობები. ამ მიზნის მისაღწევად

⁵ „ლამაზი ენაა თურქული ჩვენთვის,
 სხვა ენა ღამეა ჩვენთვის;
 სტამბოლური მეტყველება
 ყველაზე სუფთა და ნაზია ჩვენთვის...

... არაბულს ქედს ნუ უხრი,
 ირანულისკენაც ნუ ივლი,
 კითხვა ხალხისგან ისწავლე,
 დახვეწილებს ნუღარ უსმენ...

... თურანს ერთი ხალხი (ტომი) ჰყავს
 და მხოლოდ ერთი ენა აქვს.
 ვინც, რომ იტყვის: „სხვა ენა“,
 მას სულ სხვა მიზანი აქვს.

თურქულობას აქვს სული ერთი,
 რწმენა ერთი, მამული ერთი,
 ყველაფერი აირევა,
 თუ არ იქნა ენა ერთი“.

ჟურნალში იბეჭდებოდა სხვადასხვა ავტორების წერილები თურქი ერის ისტორიის შესახებ. გარდა ამისა, ჟურნალი ცდილობდა ახალგაზრდების ყურადღების მიპყრობას სოციალური და ეკონომიკური პრობლემებისადმი. ჟურნალში ზოგჯერ იბეჭდებოდა თურქული ენისა და ლიტერატურისადმი მიძღვნილი სტატიებიც. ამ წერილების ავტორები მწერალი, იურისტი მითჰატ ჯემალ კუნთაი (Mithat Cemal Kuntay, 1885-1956), მწერალი, ჟურნალისტი ჯელალ ნური ილერი (Celâl Nuri İleri, 1881-1938), მწერალი და საზოგადო-პოლიტიკური მოღვაწე იუსუფ აქჩურა (Yusuf Akçura, 1876-1935) ძირითადად იზიარებდნენ და მხარს უჭერდნენ *Yeni Li-sân*-ის მოძრაობას.

როგორც აღვნიშნეთ, ბალკანეთის ომების შემდეგ სტამბოლში გამოსვლა დაიწყო ჟურნალებმა *Halka Doğru* და *Türk Sözü*. ამ ჟურნალებთან აქტიურად თანამშრომლობდნენ იმ პერიოდის ცნობილი თურქი მწერლები, მეცნიერები, პოლიტიკური მოღვაწეები, რომლებიც სრულად ეთანხმებოდნენ „ახალგაზრდა თურქების“ პანთურქიზმის და პანთურანიზმის იდეოლოგიას. მათ შორის უნდა დავასახელოთ *Halide Edip Hanım*, *Yusuf Akçura*, *Ahmed Agah*, *Nureddin Tevfik*, *Celal Sahir*, *Hüseyin Zade Ali*, *Hamdullah Süphi*, *Ali Canip*, *Mehmed Fuad Köprülü*, *Mehmed Emin* და სხვ.

ჟურნალების მთავარი მიზანი იყო ხალხში ეროვნული გრძნობების გაღვიძება. ამიტომ გამოქვეყნებული მასალები დაწერილი იყო მარტივი, მასებისათვის გასაგები ენით.

Halka Doğru-ს ერთ-ერთ ნომერში დაიბეჭდა კოლექტიური წერილი. წერილში ავტორებმა გამოიყვანეს მოხუცი თურქი ქალი, რომელიც მიმართავს თურქ მწერლებს შემდეგი სიტყვებით:

„თქვენ წერთ წიგნებს და საგაზეთო სტატიებს, რომლებიც სავსეა გაუგებარი სიტყვებით. მე სულს ვიმშვიდებ „აშიკ ყარიბით“, „ქერემებით“ და „ქოროლლით“. თქვენ წერთ სქელ-ტანიან წიგნებს ლოგიკაზე, მჭერმეტყველებაზე, მისტიკასა და ფილოსოფიაზე. მე კი, უვიცი და უგუნური, ვჯერდები

რელიგიური ხასიათის სიმღერებს. თქვენ მე ნუ მეძებთ. მე თქვენი არაფერი მესმის. თქვენი წყალობით მე მხოლოდ იმედს ვკარგავ. ჩემს თავს თავად ვასწავლი, ოღონდ სწავლის დასაწყებად მჭირდება ენა, ლიტერატურა. აუცილებელია მოვიშოროთ ძველი იარაღები და მათ ნაცვლად ავამოქმედოთ ახალი მანქანები. საჭიროა ვისწავლოთ მინის დამუშავება, პირუტყვის მოვლა-პატრონობა, სოფლის მართვა, გზის გაყვანა, სკოლების გახსნა და სწავლა. ამისათვის მე მინდა ჩემს მშვიერ, შიშველ და ავადმყოფ ვაჟებთან, სანყალ, უბედურ ქალიშვილებთან ერთად ვიმუშაო. თქვენ კი უნდა მიაგდოთ თქვენი ხელოვნური ენა, ცრუ მეცნიერებანი, ყალბი და იაფფასიანი თავმოყვარეობა, დადგეთ ჩემს გვერდით და ჩემთან ერთად იღვანოთ“ (Levend, 2010: 339).

აშკარაა, რომ „მოხუცი თურქი ქალის“ სახით წერილის ავტორებმა აალაპარაკეს ქვეყნის მოსახლეობის დიდი ნაწილი.

ასეთი იყო მოკლედ ერთ-ერთი უმთავრესი რეფორმის წანამძღვრები, რომელიც გატარდა თურქეთში ქემალისტური რევოლუციის შემდეგ, ითვალისწინებდა საზოგადოების ცნობიერების შეცვლას და, რომელიც ცნობილია *Dil Devrimi*-ს (ენის რევოლუცია) ან *Dil Savaşması*-ს (ენისათვის ბრძოლა) სახელწოდებით.

ენის საკითხი რესპუბლიკურ თურქეთში

1930 წელს გამოვიდა სადრი მაქსუდის ნიგნი (Sadri Maksudi Arsal – მწერალი, პოლიტიკოსი, საზოგადო მოღვაწე, იურისტი, 1878-1957) „*Türk Dili İçin*“ (თურქული ენის შესახებ), რომელშიც ავტორი საუბრობს თურქულის სიმდიდრესა და სილამაზეზე. განხილულია ენიდან არაბული და სპარსული სიტყვების „განდევნის“ საკითხი. ავტორის აზრით, განდევნილი სიტყვების ნაცვლად სალიტერატურო და, აგრეთვე, ადმინისტრაციულ ენაში უნდა შემოვიდეს შესაბამისი თურქული სიტყვები, რომელიც უნდა დაიძებნოს ანატოლიურ თურქულსა, ევროპასა და აზიაში მცხოვრები თურქების მეტყველებაში. ავტორი განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს ძველი თურქული ტექსტების შესწავლას, რადგან ეს ტექსტები თურქული ენის გამდიდრების უშრეტი წყაროა. ნიგნის სატიტულო ფურცელზე დაბეჭდილია ათათურქის სიტყვები: „კავშირი, რომელიც აერთიანებს ნაციონალურ სულსა და ენას, საკმაოდ მტკიცეა. ენის ეროვნულობა და მისი სიმდიდრე - ეს არის ეროვნული სულის განვითარების ძირითდი კომპონენტები. თურქული ენა უმდიდრესთაგანია; იგი საკმარისია იმისთვის, რომ დახვეწოს სული. თურქმა ერმა, რომელმაც შეძლო თავისი ტერიტორიის და დამოუკიდებლობის შენარჩუნება, უნდა იცოდეს, როგორ გაათავისუფლოს თავისი ენა უცხოური ბატონობისაგან“.

1932 წლის 11 ივლისს, მიღებაზე, რომელიც მიეძღვნა ისტორიკოსთა პირველი კონგრესის დახურვას¹, ათათურქმა სტუმრებს ჰკითხა: „ხომ არ დადგა ენაზე ფიქრის დრო?“ სტუმრებმა თანხმობით უპასუხეს. „მაშინ უნდა შეიქმნას საენათმეცნიერო საზოგადოება, ისეთივე როგორიც ისტორიკოსებს აქვთ, დავარქვათ მას „თურქული ენის შემსწავლელი საზოგადოება“ (*Türk Dili Tetkik Cemiyeti*).

¹ თურქული საისტორიო საზოგადოება დაარსდა 1931 წელს.

მეორე დღეს, 12 ივლისს, შინაგან საქმეთა სამინისტროს სპეციალური თანხმობის მიღების შემდეგ, საჯაროდ გამოცხადდა ხელისუფლების გადანაცვლება „თურქული ენის შემსწავლელი საზოგადოების“ დაფუძნების შესახებ.

1932 წ. 25 სექტემბერს, ორშაბათს, საზოგადოებამ დოლმაბაჰჩეს სასახლეში მოინვია I ლინგვისტური კონგრესი, რომლის თავმჯდომარედ აირჩიეს გენერალი ქიაზიმ ფაშა ოზალფი (Kâzım Fikri Özalp, 1880-1968). კონგრესი გახსნა საზოგადოების თავმჯდომარემ სამიჰ რიფატმა (Sâmiḥ Rifat). ფორუმზე, საერთო ჯამში, მოსმენილ იქნა 20 მოხსენება და 13 გამოსვლა.

კონგრესის უკანასკნელ სხდომაზე, 5 ოქტომბერს, მიღებულ იქნა საზოგადოების წესდება, რომელიც მიზნად ისახავდა „თურქული ენის ბუნებრივი სილამაზის აღდგენას, იმისთვის, რომ მან მიაღწიოს სათანადო მწვერვალებს და შესაფერისი ადგილი დაიკავოს მსოფლიო სხვა ენებს შორის“ (Levend, 1949: 339). ამავე სხდომაზე არჩეულ იქნა საზოგადოების ცენტრალური კომიტეტი.

ლიტერატურის პროფესორის პოეტ ჰალით ფაჰრი ოზანსოის (Halit Fahri Ozansoy, 1891-1971) წინადადებით ყოველი წლის 26 სექტემბერი გამოცხადდა „ენის დღესასწაულად“ (Dil Bayramı).

კონგრესმა დაამტკიცა საზოგადოების სტრუქტურა და სამუშაო სექციები: ფილოლოგიის და ლინგვისტიკის, ეტიმოლოგიის, გრამატიკის და სინტაქსის, ლექსიკოლოგიის და ტექნიკური ტერმინოლოგიის, ლექსიკის შეგროვებისა და პუბლიკაციის. საზოგადოების სამუშაო პროგრამა განისაზღვრა შემდეგი 7 მიმართულებით:

1. თურქული ენის შუმერულთან, უძველესი (*en eski*) თურქული ენების ინდო-ევროპული და სემიტური ენების ოჯახებთან ურთიერთობების შესწავლა-შედარება;

2. თურქული ენის ისტორიული განვითარების პროცესის შესწავლა და შედარებითი გრამატიკის შექმნა;

3. ანატოლიის და რუმელიის დიალექტებში ლექსიკის შე-

კრება-შეგროვება თურქული ენის, თურქული დიალექტების ლექსიკონების გამოსაცემად, თურქული გრამატიკის და სინტაქსის კვლევების ჩასატარებლად;

4. თურქული ენის ისტორიული გრამატიკის მომზადება და გამოცემა;

5. საზოგადოების ბეჭდვითი ორგანოს დაფუძნება;

6. თურქული ენის შესახებ საზოგადოების მიერ მომზადებული თუ უცხოეთში გამოქვეყნებული შრომების გამოქვეყნება სპეციალურ ჟურნალში;

7. თურქეთის პრესაში ენის შესახებ მასალების ხშირი პუბლიკაცია (Levend, 2010: 415).

თავისი აქტიური მოღვაწეობა საზოგადოებამ 1933 წელს დაიწყო. პირველი ღონისძიება – დიდი ლინგვისტური ანკეტი (*Büyük Dil Anketi*) ჩატარდა 1933 წ. 12 მარტიდან 2 ივლისამდე. ანკეტის ჩატარებაში მონაწილეობა მიიღეს გაზეთების დიდმა ნაწილმა, სტამბოლისა და ანკარას რადიომ.

რაში მდგომარეობდა და როგორ ტარდებოდა ეს ღონისძიება? ყოველდღიურად საზოგადოება აქვეყნებდა იმ უცხო (არაბული და სპარსული) სიტყვების სიას, რომელთათვის უნდა დაძებნილიყო სათანადო თურქული შესატყვისი. ჯამში გამოქვეყნდა 105 სია, რომლებშიც შეტანილ იქნა 1382 სიტყვა (Rossi, 1935: 557). შემდეგში ეს სალექსიკონო სტატია-ბარათები საფუძვლად დაედო „ოსმანლიჯას შესატყვისების ლექსიკონს“ (*Osmanlıcadan Karşılıklar Kılavuzu*).

საერთოდ, 1933-34 წწ. პერიოდი შეიძლება დავახასიათოთ, როგორც რეფორმის უკიდურესი პურიზმის წლები.

სწორედ ამ წლებში გაჩაღდა ინტენსიური მუშაობა ანატოლიასა და ევროპის თურქულ ტერიტორიაზე თურქული სიტყვების შესაკრებად. თურქული ენის სხვადასხვა დიალექტების ლექსიკის შესწავლა პურისტების ინტერესებში აღმოჩნდა იმიტომაც, რომ ეს სეგმენტი შედარებით ნაკლებად განიცდიდა უცხო ენების გავლენას. თუმცა თავისთავად ეს პროცესი შეიცავდა გარკვეულ რისკს, რომ სალიტერატურო ენაში „შესაყვანი“ (დასამკვიდრი) ლექსემების რიგში არ „გა-

პარულიყო" ბერძნული, ქურთული, სომხური, არაბული სიტყვები მორგებული თურქული ფონეტიკის წესებს, რაც სრულიად მიუღებელი იყო ლინგვისტი-პურისტებისთვის. ეს სამუშაო ხორციელდებოდა საზოგადოების მიერ შერჩეული ანკეტირების მეთოდით. მოსახლეობაში ვრცელდებოდა *Söz Derleme Dergisi*-ს სახელწოდებით მომზადებული ბარათები. ამ ბარათებზე რესპონდენტებს უნდა დაენერათ ის თურქული სიტყვები, რომლებიც ხალხის მეტყველებაში იყო შემონახული, მიეთითათ ადგილი, საიდანაც მომდინარეობდა ეს სიტყვა, მისი ეკვივალენტი „ოსამანლიჯაში“ და შეძლებისდაგვარად მოეცათ ტექსტური ილუსტრაცია, ფრაზეოლოგიზმი.

1933 წელს, 8 თვის ინტენსიური მუშაობის შედეგად, საზოგადოებამ მიიღო 125 988 ბარათი. ბარათები შესასწავლად გადაეცა სტამბოლის საშუალო სკოლებში სწავლების კომიტეტს. პარალელურად მიმდინარეობდა ძველი ტექსტების შერჩევა და შესწავლა. სამუშაოს მიზანი იყო ტექსტებში დაცული მოძველებული თუ დავინწყებული თურქული სიტყვების დღის სინათლეზე გამოტანა. სამუშაოსათვის, რომელსაც ახორციელებდა საშუალო სკოლის და უნივერსიტეტის 30 პროფესორ-მასწავლებელი, შერჩეული იყო როგორც ოსმალურ, ისე არაბულ და სპარსულ ენებზე დანერგილი ტექსტები: დივანები, ლექსიკონები, ზღაპრების, დასტანების და ლეგენდების ძველი რედაქციები. საბოლოოდ ეს მასალები საფუძვლად დაედო მნიშვნელოვანი შრომის *Tarama Dergisi*-ს გამოცემას.

ამ ლექსიკონში დაიბეჭდა არაბული, სპარსული და სხვა უცხო სიტყვების 30 000-მდე თურქული შესატყვისი, რომლებიც, როგორც წინასიტყვაობიდან ჩანს, შეკრებილია არა მხოლოდ ანატოლიური, არამედ სხვა თურქული ენებიდან: ოღუზურიდან, ყივჩაღური ჯგუფის ენებიდან, ჩალათაურიდან, ალთაურიდან, აზერბაიჯანულიდან და თურქმენულიდან.

1933 წ. აპრილში გამოვიდა საზოგადოების ყოველ-

თეიური ჟურნალი „თურქული ენის შემსწავლელი საზოგადოების ბიულეტენი“ (*Türk Dili Tetkik Cemiyeti Belleten*). იმავე წლის ნომერიდან დღემდე ჟურნალი გამოდის *Türk Dili*-ს სახელწოდებით.

ჟურნალის პირველ 7 ნომერში დაბეჭდილი ბევრი წერილი მიეძღვნა საზოგადოების საქმიანობას. მათი უმრავლესობა საკმოდ გულუბრყვილო და მეცნიერებისაგან შორს მდგარი იყო. ეს დრო ხასიათდება ახალი სიტყვების შექმნაზე გაცხოველებული მუშაობით. უმეტეს შემთხვევაში ეს ლექსიკა ცალკეულ პირთა (პურისტების) ფანტაზიის პროდუქტი იყო. ბუნებრივია, რომ ამ სიტყვების უმრავლესობა მათი აშკარა ხელოვნურობის გამო ხალხისთვის გაუგებარი იყო და ისინი ენაში ვერ დამკვიდრდნენ. ცნობილია, რომ ათათურქმა 1934 წელს რამდენიმე გამოსვლაში, მათ შორის, შვედეთის ტახტის მემკვიდრესთან ოფიციალური შეხვედრის დროს, გამოიყენა „ახალ“ ენაზე დანერგილი ტექსტი, რომელიც თავად მისთვის „მაინცდამაინც“ გასაგები არ აღმოჩნდა. ამის შემდეგ, 1935 წლიდან, ყველა მისი გამოსვლა „ტრადიციულ“ ენაზე ხდებოდა.

1932-1934 წლებში თურქული გაზეთების კორესპოდენტები, წერილების ავტორები საგაზეთო პუბლიკაციებში ჭარბად იყენებდნენ „ოსმანლიჯას“ ლექსიკას. ამიტომ გაზეთების რედაქტორებს, ლიტმუშაკებს უხდებოდათ სათანადო თურქული ეკვივალენტების დაძებნა *Tarama Dergisi*-ში. ეს კი დაკავშირებული იყო მნიშვნელოვან სირთულეებთან, რადგან, ლექსიკონის სპეციფიკიდან გამომდინარე, ამა თუ იმ „ოსმალურ“ სიტყვას დიდი რაოდენობით აღმოაჩნდა ე.წ. თურქული შესატყვისი. მაგალითად, სიტყვა *hasis*-ს (ძუნწი) ლექსიკონში აქვს 66 შესატყვისი, *akil*-ს (ტვინი, გონება) კი – 28... ყველა ეს შესატყვისი აღებულია სხვადასხვა თურქული ენიდან ან დიალექტიდან, რაც, ბუნებრივია, მკითხველს დამატებით სირთულეებს უქმნიდა. ოფიციალურ ენაში თავი მოიყარა უამრავმა სიტყვამ, რომელთაც უნდა შეეცვალათ ენიდან „განდევნილი“ არაბული და სპარსული სი-

ტყვეები. თუმცა იმის გამო რომ, ამ „ახალი“ სიტყვების დიდი რაოდენობა აშკარად ხელოვნურად იყო შექმნილი ან კიდევ მივიწყებული, ე.ი. ხალხისთვის უმეტეს შემთვევაში გაუგებარი, გაჩნდა სპეციალური ლექსიკონების მომზადების და გამოცემის საჭიროება. ამ ლექსიკონებში განმარტებული უნდა ყოფილიყო ესა თუ ის სიტყვა და მითითებული, თუ რომელი „ოსმალური“ სიტყვის ნაცვლად შემოდის ენაში. ასეთი ლექსიკონები მოკლე დროში იქნა გამოცემული. 1935 წლის მარტში გამოვიდა „ოსმანლიჯა-თურქული ჯიბის ლექსიკონი“ (*Osmanlıcadan-Türkçeye Cep Kılavuzu*), ხოლო იმავე წლის ივლისში „თურქულ-ოსმანლიჯა ჯიბის ლექსიკონი“ (*Türkçeden-Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*). ამ ლექსიკონებმა გარკვეული როლი ითამაშეს იმ პერიოდის ენობრივ მოძრაობაში. მათი გამოცემის საჭიროება კი, აშკარად მიგვანიშნებს რეფორმის ნაკლოვანებებზე.

არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ და არ აღვნიშნოთ მეტად მნიშვნელოვანი ხარვეზები, რომლებმაც ამ ლექსიკონების ხარისხი და კომპეტენცია ძლიერ შეარყიეს. უპირველესად ეს ეხება უცხო სიტყვების თურქულ სუბსტიტუტებს, რომლებსაც ლექსიკონები გვთავაზობენ და, რომელთა მნიშვნელობა ხშირად არაზუსტი და გაუგებარია, რადგან, როგორც ითქვა, ისინი აღებულია სხვა თურქული ენებიდან ან დიალექტებიდან, ან აშკარად ხელოვნური ე.ი. პურისტების სუბიექტური სიტყვათშემოქმედების ნიმუშები. ენიდან „განდევნილი“ მრავალი უცხო (არაბული და სპარსული) სიტყვა საუკუნეების მანძილზე თურქულმა ენამ იმდენად შეისისხლხორცა, რომ მას ვერ შეცვლიდა სხვა, თუნდაც წარმოშობით თურქული სიტყვა. ნებისმიერი თურქისთვის *kitap, mektup, zafer, zelzele, kağıt, hava, akıl, kalem* და უამრავი სხვა უცხო სიტყვა მხოლოდ ფორმალურად არის უცხოენოვანი. ენის რეფორმის ამ პერიოდს რეფორმატორები მიიჩნევენ „ენისათვის ბრძოლის“ პირველ სტადიად, თუმცა ის უფრო ცნობილია „უკიდურესი პურიზმის“ სახელწოდებით.

1934 წლის 18-23 აგვისტოს ჩატარდა ლინგვისტური სა-

ზოგადოების II კონგრესი. კონგრესმა მოისმინა გრამატიკის, ტერმინოლოგიის, ფოლკლორის კომისიების ანგარიშები და 16 მოხსენება. ამათგან განსაკუთრებით საინტერესო იყო სამხედრო აკადემიის უფროსის ალი ფუად ფაშას მოხსენება (Ali Fuat Paşa) სამხედრო ტერმინოლოგიის შესახებ. კონგრესმა მიიღო რამდენიმე დადგენილება, მათ შორის, რომელიც ითვალისწინებდა თურქული სუფიქსების საფუძვლიან შესწავლას და აგრეთვე ტექნიკური ტერმინოლოგიის შემუშავებას, რისთვისაც შეიქმნა სპეციალური კომისია.

იმავენლის 26 სექტემბერს ჩატარდა „ენის დღესასწაული“ (*Dil Bayramı*). ამ დღეს თურქი მეცნიერები და საზოგადოება დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. როგორც I ლინგვისტურ კონგრესზე პროფესორმა მემედ ფუად ქიოფრულუმ (*Mehmet Fuad Köprülü*) აღნიშნა: „... 26 სექტემბერი..., თურქული ეროვნული აღორძინების დასაწყისი, თურქული რევოლუციის ანუ ჩვენი დიადი გამაერთიანებლის, ყველაზე ჰარმონიული და, ალბათ, ყველაზე მნიშვნელოვანი შედეგი“ (*Levend, 2010: 414*).

ამ დღეს სტამბოლის რადიოთი ვრცელი სიტყვით გამოვიდა საზოგადოების პრეზიდენტი საფეთ ბეი (*Saffet Bey*). მისი სიტყვა ყურადსაღებია იმით, რომ მასში აისახა „ენისთვის ბრძოლის“ პირველი ეტაპის შედეგები. მოხსენებაში გამომსვლელმა არაბული და სპარსული სიტყვების ნაცვლად გააჟღერა ისეთი თურქული სიტყვები, რომელთა უმრავლესობა „ახალი“ ან მივინყებულ იყო. მაგალითად: *başbuğ (reis), yat (yabancı), önce (evvel), sayın (muhterem), adamak (vadetmek), arıklık (ismet), acun (cihan), ulus (halk), türe (kaide), bitik (kitap), us (akıl)* და ბევრი სხვა. უცნაურია, რომ მომხსენებელმა არაბული *acun* და ძველი ირანული *amaç* თურქულებად წარმოადგინა² და გვერდი ვერ აუარა ისეთ

² *Amaç* სიტყვის წარმომავლობაზე თურქი ენათმეცნიერები დღესაც დაობენ. თანამედროვე თურქული ენის ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში ეს სიტყვა მიჩნეულია თურქული და სპარსული ენების საერთო სიტყვად, რომელსაც ზუსტად დადგენილი

არაბულ სიტყვებს, როგორიცაა *tarih, kafa, zaman*. ალბათ იმიტომ, რომ ამ სიტყვებს ზუსტი თურქული სუბსტიტუტები არ გააჩნია. ამავე გამოსვლაში საზოგადოების პრეზიდენტმა გამოიყენა ერთგვარად ტრანსფორმირებული ევროპეიზმები: *alfabe, layik, tez, kültür, okan (océan, okyanus), kültürel* და სხვ.

„ენის დღესასწაულს“ სპეციალური მისალოცი დეპეშა გაუგზავნა ათათურქმა, რომელიც რეფორმის პროცესს ყურადღებას არ აკლებდა. სწორედ მან გამოაცხადა თურქული ენისათვის ბრძოლის ახალი ეტაპის – *Öz Türkçe*-ს (საკუთრივ თურქული ენა) დაწყება (Rossi, 1934: 552).

1936 წ. 24 აგვისტოს გაიხსნა III ლინგვისტური კონგრესი, რომლის დღის წესრიგში იდგა თურქული ენის სხვა თურქულ ენებთან ურთიერთობის საკითხი. კონგრესმა მიიღო გადაწყვეტილება საზოგადოების სახელწოდების შეცვლის შესახებ და მას ეწოდა „თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოება“ (*Türk Dil Kurumu*). ამით გასწორდა ერთგვარი „უცნაურობა“: საზოგადოების სახელწოდებაში, რომელიც თურქულ ენას „ათავისუფლებდა“ უცხო ლექსიკისაგან, ოთხი სიტყვიდან ორი არაბული იყო (*Türk Dili Tetkik Cemiyeti*).

კონგრესის შემდეგ, უშუალოდ ათათურქის მითითებით, გაჩაღდა მუშაობა თურქული სამეცნიერო ტერმინოლოგიის შექმნა-დადგენაზე. განსაკუთრებული ყურადღება დაეთმო მათემატიკურ ტერმინებს. ეს იყო ძალიან რთული და შრომატევადი სამუშაო, რომლის შედეგად სხვადასხვა დარგის სპეციალურ და სამეცნიერო ლიტერატურაში, სახელმძღვანელოებში დამკვიდრდა ისეთი თურქული ტერმინები, როგორიცაა: *boyut, aç, gerekçe, uzay, kesit, konut, üçgen, dikey, yatay, düşey, yöndeş, ortay, içbükey, dışbükey, düzey, beşgen, köşegen, bölü, orantı, varsayı* და სხვ. საინტერესოა, რომ გეომეტრიის ტერმინები შექმნა თავად ათათურქმა. მაგრამ თანდათანობით ცხადი ხდებოდა, რომ „საზოგადოების“ აქტივობისა და ათათურქის მიერ რეფორმის მიმართ გამოჩენილი ყურად-

გტიმოლოგია არ აქვს (*Türkçe ve Farsça ortak olan sözcüğün, her iki dilde tatmin etimolojisi yoktur*) (Nişanyan, 2021).

ლების და მხარდაჭერის მიუხედავად, პროცესი აშკარა ჩიხში აღმოჩნდა და ეტყობა ამ ჩიხიდან გამოსასვლელად კონგრესმა თურქეთის საზოგადოების ყურადღებას წარუდგინა სრულიად ახალი თეორია, ცნობილი „მზის ენის თეორიის“ (*Güneş Dil Teorisi*) სახელწოდებით. ოფიციალურად „მზის ენის თეორია“ იყო ენათა წარმოშობის შესახებ ახალი თვალსაზრისის დაკანონების და შედარებითი ლინგვისტიკის პრობლემების გადაწყვეტის მცდელობა. თეორიის აპოლოგეტების აზრით, „ევროპელმა ენათმეცნიერებმა ვერ შეძლეს ამ საკითხების გადაწყვეტა მხოლოდ იმიტომ, რომ მათ ყურადღება მიაქციეს პრობლემების მხოლოდ ლინგვისტურ ასპექტებს და სრულიად უარყვეს თურქული (*Türk*) ფაქტორი. ახალი თეორიის მიმდევრებს მიაჩნდათ, „რომ პრობლემის გასაღები იყო *Türk* ფაქტორში, რადგან თურქული ენა ყველა ენაზე ახლოს იდგა სანყის ენასთან. სწორედ ამ თეორიის არცოდნამ არ მისცა ევროპელ მეცნიერებს შესაძლებლობა გადაეწყვიტათ გლოსოგონიის (ენის წარმოშობის და განვითარების პრობლემები)“).

თეორია ლინგვისტური არგუმენტების გარდა, აგრეთვე ეფუძნება ფსიქოლოგიურ, ანთროპოლოგიურ და სოციოლოგიურ კონსტატაციებს. „მზის ენის თეორიის“ თანახმად, „ადამიანის ენა შეიქმნა მაშინ, როდესაც ადამიანმა საკუთარი ხმით დაიმორჩილა თავისი ცხოველები (აიძულა დამორჩილიყვნენ). ეს პირველად ხდება ცენტრალური აზიის პროტოთურქულ ტომებში. ანიმისტური თეორიების შესწავლის საფუძველზე თეორეტიკოსები ასკენიან, რომ „მზეს უზენაესი ადგილი ეკავა (გაბატონებული იყო) პროტოთურქების რელიგიაში და, რომ პირველი ხმოვანი სიმბოლო, პირველი სიტყვა, მზის აღმნიშვნელი იყო“. თეორიის თანახმად, კაცობრიობის უძველესი ენა, კაცობრიობის უძველესი კულტურის ენა, თურქულია, ხოლო ყველა დანარჩენი, მიუხედავად მათი წარმომავლობისა, დიადი თურქული ენის ნაირსახეობებია.

არ შეეჭირდებით ამ თეორიის შეფასებაზე, მხოლოდ შე-

ვნიშნავთ, რომ, ზოგადად, იგი აღიარებული იქნა (მათ შორის ათათურქის გარდაცვალების შემდეგ თურქეთშიც) როგორც ცრუ, ფსევდომეცნიერული. თეორიის განხილვა თურქულ საენათმეცნიერო საზოგადოებაში ათათურქის დაჟინებული მოთხოვნით მოხდა, რადგან იგი საფუძველს უმაგრებდა ნაციონალიზმის მისეულ იდეოლოგიას.

როგორც ითქვა, რეფორმის ეს პერიოდი ცნობილია „უკიდურესი პურიზმის“ სახელწოდებით.

„ენის რევოლუციას“ დაწყებით სტადიაშივე დაუპირისპირდა ოპოზიცია *Muallimler Birliği* (მასწავლებელთა კავშირი), *Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti* (თავისუფალი აზრების გამავრცელებელი საზოგადოება), *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü* (თურქული კულტურის კვლევის ინსტიტუტი). ოპოზიცია დადებითად აფასებდა თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოების მიერ ძველი წერილობითი ძეგლების შესწავლას და გამოცემას, მის ლექსიკოგრაფიულ საქმიანობას, უცხოელი ავტორების შრომების თარგმნას და ბეჭდვას, ენაში ძველი სიტყვების დაბრუნებას და პოპულარიზაციას, მაგრამ არ ეთანხმებოდა მის მიერ გატარებულ ენობრივ პოლიტიკას და ეწინააღმდეგებოდა რეფორმის განხორციელების ფორმებსა და მეთოდებს.

ოპოზიციონერების აზრით, არ არის მართებული ენაში დამკვიდრებული არაბული და სპარსული სიტყვების შენაცვლება ე.წ. „საკუთრივ“ თურქული სიტყვებით, რომელთა უმრავლესობა ხალხისთვის გაუგებარია.

ოპოზიციონერები ემხრობიან ერთგვარ კომპრომისს. მათი აზრით, არაბული და სპარსული სიტყვები, რომლებიც თურქული ენის ძირითადი სალექსიკო ფონდის აშკარად გამოკვეთილი ნაწილია, უნდა შენარჩუნდეს, ხოლო ძნელად გამოსათქმელი და მასების მიერ ნაკლებად გამოყენებული სიტყვები უნდა შეიცვალოს ხალხისთვის უფრო გასაგები სიტყვებით, რომელთა შორის ზოგიერთი შეიძლება არც არის თურქული წარმომავლობის, მაგალითად: *kesin, şüphesiz - kat'ı*-ს ნაცვლად, *gelenek - an'ane*-ს ნაცვლად, *kurum, kuruluş*,

bina – müessese, sorumluluk – mes’uliyet, ekim – teşrinievvel, kasım – teşrinisani, üniversite – darülfünun, uluslararası – beynelmilel და ა.შ.

აქ გვინდა მკითხველის ყურადღება შევაჩეროთ სიტყვა *İstiklal*-ზე (დამოუკიდებლობა). ამ სიტყვას, როგორც უცხო ენიდან აღებული სალექსიკო ერთეულს აქვს სუბსტიტუტი *bağımsızlık*. ამგვარი ფორმით იგი ინტესიურად გამოყენებულია თანამედროვე თურქული ენის ყველა ფუნქციონალურ სტილში. ამავე დროს ეს სიტყვა უდავოდ და აშკარად გახდა სიტყვა-სიმბოლო, რომელიც დატვირთულია თურქეთის რესპუბლიკის ისტორიის უმნიშველოვანესი მოვლენების და რეალიების უკვდავსაყოფად: *İstiklal Harbi*, *İstiklal Savaşı* (დამოუკიდებლობისთვის ომი, ბრძოლა 1919-1923 წწ.), *İstiklal Madalyası* (დამოუკიდებლობის მედალი, თურქეთის რესპუბლიკის უმაღლესი ჯილდო), *İstiklal Mahkemesi* (ეროვნულგანმათავისუფლებელი ბრძოლის დროს მოქმედი უზენაესი სასამართლო, სამხედრო ტრიბუნალი), *İstiklal Marşı* („დამოუკიდებლობის მარში“ – თურქეთის რესპუბლიკის სახელმწიფო ჰიმნი). ამავე სიმბოლიკის მატარებელია სტამბოლის უძველესი პოპულარული მაგისტრალი *İstiklal Caddesi* (დამოუკიდებლობის პროსპექტი).

ოპოზიცია ლინგვისტურ საზოგადოებას აკრიტიკებს იმის გამო, რომ ხშირად მის მიერ შერჩეული და „საკუთრივ“ თურქულ სიტყვებად მიჩნეული ლექსემების წარმომავლობა არასწორადაა კვალიფიცირებული. ბევრი სიტყვა ხელოვნურად შექმნილია. ამის გამო ხშირ შემთხვევაში გაუგებარია მათი ეტიმოლოგია, ხოლო ბევრი მათგანის სემანტიკა ზუსტად არ გამოხატავს „განდევნილი“ სიტყვის შინაარსს.

1945 წელს უნდა ჩატარებულიყო თურქული ენის IV კონგრესი, მაგრამ მსოფლიო ომის (1939-1945) გამო გადადო მისი ჩატარება.³ ამ დროისათვის „საზოგადოების“ მიერ

³ თურქული ენის კონგრესები (*Türk Dil Kurultayı*) ტარდებოდა ერთხელ ყოველ ოთხ წელიწადში. ამჟამად ეს ფორმატი შეცვლილია.

დადგენილი იყო 6 000-მდე სხვადასხვა დარგის ახალი თურქული ტერმინი, შედგენილი და გამოცემული რამდენიმე ორენოვანი, ტერმინოლოგიური თუ განმარტებითი ლექსიკონი.

ტერმინოლოგიური ლექსიკონების გამოცემა, შეფერხებული მეორე მსოფლიო ომის დროს, განახლდა 1960-იან წლებში. გამოიცა მაღალ სამეცნიერო-ლექსიკოგრაფიულ დონეზე იურიდიული, ფილოსოფიის, ფსიქოლოგიის, საენათმეცნიერო, ტექნიკური, მათემატიკური, სპორტული ტერმინების ლექსიკონები. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ლექსიკონებში შეტანილი ტერმინების უმრავლესობამ ენაში ფეხი ვერ მოიკიდა და დარჩა მხოლოდ სალექსიკონო ერთეულებად.

დღეს თურქულ ენაში შემოსული უცხო ლექსიკა (უმთავრესად ანგლიციზმები) ქმნის თემატურად განსხვავებული ლექსიკური ერთეულების ჯგუფებს. ეს ჯგუფებია: 1. სამეცნიერო-ტექნიკური ტერმინოლოგია, რომელიც სისტემატიზირებულია საგნობრივ-თემატური ქვეჯგუფებით, როგორიცაა: ა) სამედიცინო ტერმინები (ადამიანის სხეულის ნაწილები/ორგანოები, გენეტიკა, ბიოლოგია); ბ) კომპიუტერული, ელექტრონული, საინფორმაციო ტექნოლოგიის ტერმინები; გ) ეკოლოგია, ბუნება, ბუნებრივი მოვლენები; 2. ტერმინები, რომლებიც გამოხატავენ ბიზნესში, საბაზრო ურთიერთობებში, თანამედროვე ეკონომიკაში შექმნილ რეალიებს. 3. საზოგადოებრივ-პოლიტიკური სიტყვა-ტერმინები. 4. სპორტული და სპორტთან დაკავშირებული ტერმინები (საინტერესოა, რომ სპორტის ისეთ ეროვნულ სახეობებში, როგორიცაა ცხენოსნობა და ჭიდაობა, მთლიანად შენარჩუნებულია ძველი თურქული ტერმინები). აქვე აღვნიშნავთ, რომ ცალკეული პურისტის ცდები დაამკვიდრონ ენაში ზოგიერთი მათ მიერ შექმნილი ტერმინი წარუმატებელი აღმოჩნდა. ენამ არ მიიღო ისეთი კალკები, როგორებიცაა *ayaktop* – ფეხბურთი, *sepettop* – კალათბურთი, *uçantop* – ფრენბურთი და სხვ. 5. თურქული შოუბიზნესი და

მასთან დაკავშირებული რეალიების (ახალგაზრდული მო-
და, მუსიკა...) გამომხატველი სიტყვები. ვფიქრობთ, რომ
შეიძლება ამ ჩამონათვალის გაზრდა, თუმცა ეს სიაც ნათ-
ლად გვიჩვენებს რამდენად გავრცელდა ანგლიციზმები (ან-
გლო-ამერიკული ლექსიკა) თანამედროვე თურქულ ენაში.
თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ შეიმჩნევა დასავლური ნა-
სესხები სიტყვების საპირისპიროდ საკუთრივ თურქული ეკ-
ვივალენტების შექმნის ან დაძებნის შემთხვევები: *bilgisayar* –
კომპიუტერი, *ilginç* – საინტერესო და სხვ. (ანთელავა, 2014).

1939 წელს დაისვა „თურქული ლექსიკონის“ (*Türkçe Sözlük*) შემდგენის და გამოცემის საკითხი. ლექსიკონი, რო-
მლის შემდგენელი იყო ცნობილი თურქი მეცნიერი, ლექსი-
კოგრაფი, საზოგადო და პოლიტიკური მოღვაწე Mehmet Ali Ağakay, გამოიცა 1945 წელს. ეს იყო მრავალწლიანი სერი-
ოზული შრომის ნაყოფი, რომლის „მთავარი ტენდენცია იყო
ხვალინდელი ენის შექმნა“ (Heyd, 1956: 3).

თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოების გრიფით
(TDK) გამოცემული ლექსიკონი უდავოდ შეიძლება ჩაი-
თვალოს მნიშვნელოვან მოვლენად თურქული ენის „გან-
მენდის“ თვალსაზრისით. მასში აღნუსხულია ყველა თუ-
რქული სიტყვა, რომელიც გამოიყენებოდა მხატვრულ,
სამეცნიერო ლიტერატურაში და ოფიციალურ ენაშიც. გა-
რდა ამისა, ლექსიკონში იყო ისეთი სიტყვებიც, რომლებიც,
შემდგენელის აზრით, უთუოდ დაიმკვიდრებდნენ ადგილს
ხვალინდელ ენაში.⁴ რაც შეეხება ლექსიკონში ფიქსირებულ
უცხო სიტყვებს, პირველი გამოცემის წინასიტყვაობიდან ჩა-
ნს, რომ „საზოგადოებას არ აქვს არავითარი პრეტენზია ეს
სიტყვები დააკანონოს ენაში“ (Ağakay, 1945; Heyd, 1956: 42).

ლექსიკონის გამოცემა დაემთხვა პურიზმის მეორე სტა-
დიის ძლიერ ნაკადს. მისი შესანიშნავი ილუსტრაციაა 1924
წლის კონსტიტუციის (*Teşkilâtî Esassıye Kanunî*) თარგმანი

⁴ ლექსიკონზე მუშაობა პირველი გამოცემით არ შემოფარგლულა. წლების მანძილზე
იგი ივსებოდა და იხვეწებოდა და ყოველი მისი ახალი გამოცემა წინა გამოცემებისაგან
განსხვავდებოდა მნიშვნელოვანი შევსებით.

„წმინდა“ თურქულ ენაზე.

კონსტიტუციის თარგმანმა განსაკუთრებული გავლენა იქონია პრესის, რადიოს და ოფიციალურ ენაზე. თარგმანზე მუშაობა დაახლოებით სამ წელიწადს გრძელდებოდა. სტამბოლის, ანკარის უნივერსიტეტების სამართლის ფაკულტეტებმა, პარლამენტის წევრთა სპეციალურმა ჯგუფმა, რომლის კომპეტენციაში შედიოდა ენის საკითხები, მოამზადეს ტექსტის თარგმანის პროექტი, რომელიც „საენათმეცნიერო საზოგადოებამ“ უარყო იმ მოტივით, რომ თარგმანის ტექსტი არ იყო სათანადოდ თურქიზირებული. საპირისპიროდ „საზოგადოებამ“ წარმოადგინა მის მიერ მომზადებული თარგმანი, რომელიც პარლამენტის რამდენიმე სხდომაზე განხილვის შემდეგ, საბოლოოდ იქნა მიღებული 1945 წლის იანვარში *Anayasa*-ს სახელწოდებით.

განსხვავება ერთი კონსტიტუციის ორ ტექსტს შორის ადვილად შეიმჩნევა მათი გადახედვისას. განსაკუთრებით ეს ვლინდება 26-ე მუხლში. ამ მუხლის 1924 წლის ტექსტის ვარიანტში იყო 66 არაბული და მხოლოდ 7 თურქული სიტყვა. 1945 წლის ვარიანტში თურქული სიტყვების რაოდენობა 37-ია, ერთი სიტყვა ფრანგულია და 33 – არაბული. მთლიანად ეს პარაგრაფი 1924 წლის ტექსტთან შედარებით ორი სიტყვით მოკლეა. მიუხედავად პურისტების ძლიერი სურვილის და მცდელობისა, მათ უარი ვერ თქვეს ისეთ ლექსიკურ ერთეულებზე, რომელთა შესატყვისები ჯერ კიდევ დადგენილი ან დაზუსტებული არ იყო. მაგალითად: *cumhuriyet, milliyet, din, vatan, meclis, harb, şekil, inkilapi, karar, kabul, seferberlik, teklif* და ა.შ.

კონსტიტუციის ტექსტის თარგმანი გარკვეული თვალსაზრისით სხვადასხვა აზრთა და შეხედულებათა სინთეზია: მასში არ არის დაცული ენის გაწმენდის ერთიანი პრინციპი. მაგალითად, ისეთი არაბული სიტყვები, როგორიცაა *vilayet, kaza* უარყოფილია, ხოლო *belediye, kasaba, şehir* დატოვებული. სიტყვა *yargıç*-მა შეცვალა *hakim*, ხოლო *mahkeme* ხელუხლებელი დარჩა, მიუხედავად იმისა, რომ ცნობილია მისი

ძველი თურქული შესატყვისი *yargıçtay* ან *yargıtay*. სიტყვა „ომი“ ისევ არაბული *harb*-ით გადმოიცემა, თუმცა *sulh* – „მშვიდობა“ – უკვე *barış*-ია.

1945 წლის დამლევს თურქეთის მეორე პრეზიდენტმა İsmet İnönü-მ გამოაცხადა თურქეთის რესპუბლიკის შესვლა პოლიტიკური თავისუფლების სტადიაში. რამდენიმე თვის შემდეგ დაარსდა ოპოზიციური დემოკრატიული პარტია (Heyd, 1956: 44).

1950 წლის საპარლამენტო არჩევნებში გაიმარჯვა დემოკრატიულმა პარტიამ. ქვეყნის მესამე პრეზიდენტი გახდა ათათურქის ყოფილი თანამებრძოლი ჯელალ ბაიარი (Celal Bayar), ხოლო პრემიერ-მინისტრი – ადნან მენდერესი (Adnan Menderes), რომელიც აქტიურ პოლიტიკურ ცხოვრებაში ათათურქის „კურთხევით“ მოხვდა (Tuna, 2016).

დემოკრატიული პარტიის მმართველობის პერიოდში (1950-1960წწ.) ხელისუფლებააშკარადატარებდაათათურქის პრინციპების საპირისპირო პოლიტიკას (მხედველობაში გვაქვს თუნდაც ლაიციზმის რეალური უარყოფა). როგორც ცნობილია, შეიარაღებულმა ძალებმა (ათათურქის იდეების ერთგული დამცველი ინსტიტუტი) სამხედრო გადატრიალებით დემოკრატიული პარტია ხელისუფლებას მოაცილეს. პარტიის ლიდერები, მინისტრები, პარლამენტის წევრები, მხარდამჭერები და აქტივისტები (სულ 412 კაცი) განსაკუთრებული სიმკაცრით გაასამართლეს. ქვეყნის პრეზიდენტს, პრემიერ-მინისტრს, საგარეო საქმეთა მინისტრს და ფინანსთა მინისტრს სასამართლომ სასჯელის უმაღლესი ზომა შეუფარდა. მოგვიანებით პრეზიდენტს განაჩენი მუდმივი პატიმრობით შეუცვალეს, ხოლო ადნან მენდერესი, საგარეო საქმეთა მინისტრი ფატინ რიუშტუ ზორლუ, ფინანსთა მინისტრი ჰასან ფოლატკანი ჩამოახრჩვეს. დღეს იასიადას სასამართლო პროცესი შეფასებულია როგორც „თურქული სამართლის შავი ლაქა“. დიდ ფეოდალთა გვარიდან გამოსული ა. მენდერესი, განსხვავებით ჯ. ბაიარისაგან, იყო

აშკარა ისლამისტი, „ოსმანლიჯას“ უთუო ქომაგი და, როგორც ამბობდნენ, „დახვეწილობით აღსავსე ადამიანი“ (*Efendilikle dolu bir İnsan*). ამ დახასიათებას უცუილობლად ადასტურებს მისი მიმართვა იასიადას (*Yassıada*) კუნძულზე გამართულ სასამართლოს თავმჯდომარისადმი. Celal Bayar-ისგან განსხვავებით, რომელმაც თავმჯდომარეს მიმართა „საკუთრივ“ თურქული სიტყვებით: *Sayın Başkan*, მენდერესის მიმართვა კლასიკური *Fasih Türkçe*-ს ტრადიციის ილუსტრაციაა: *Muhterem Reis Beyefendi hazretleri*.

დემოკრატიული პარტიის მმართველობის დროს პარლამენტის მუშაობის დღის წესრიგში მწვავედ დადგა ენის საკითხი. 1952 წლის დასაწყისში პარლამენტის დეპუტატმა, ცნობილმა მეცნიერმა, დიპლომატმა და საზოგადო მოღვაწემ *Mehmet Fuad Köprülü*-მ და მისმა კოლეგა 203 დეპუტატმა პარლამენტს წარუდგინეს მათ მიერ მომზადებული წინადადება მოქმედი კონსტიტუციის ტექსტში *Öz Türkçe*-ს სიტყვების შეცვლის შესახებ (რეალურად ეს იქნებოდა 1945 წლის *Anayasa*-ს რედაქციის უარყოფა და 1924 წლის კონსტიტუციის ტექსტის „გაცოცხლება“. წინადადება/პროექტის მიღების შემთხვევაში კონსტიტუციაში კვლავ „გაბატონდებოდა“ ოსმანლიჯას ლექსიკა და ლექსიკურ-გრამატიკული ელემენტები.

იმისთვის, რომ მკითხველს შეეეკმნას ამ პროცესზე ნათელი წარმოდგენა, წარმოვადგენთ ამგვარი „მანიპულაციის“ არსს, ანუ რომელი სიტყვა (კონსტრუქცია) როგორ უნდა ყოფილიყო შეცვლილი.

მოქმედი კონსტიტუცია	წინადადება
<i>belirir</i>	<i>tecelli eder</i>
<i>toplınır</i>	<i>temerküz eder</i>
<i>kendi</i>	<i>bizzat</i>
<i>eliyle</i>	<i>marifetiyle</i>
<i>kurulur</i>	<i>teşekkül eder</i>

<i>katılmak</i>	<i>iltihak etmek</i>
<i>olduğu gibi</i>	<i>aynen</i>
<i>yakında</i>	<i>nezdinde</i>
<i>belli</i>	<i>muayyen</i>
<i>güven</i>	<i>itimat</i>
<i>tek başına</i>	<i>münferit</i>
<i>açık</i>	<i>aleni</i>
<i>kesin</i>	<i>kat'ı</i>
<i>yetki</i>	<i>salahiyet</i>
<i>sanık</i>	<i>maznun</i>
<i>ödenek</i>	<i>tahsisat</i>
<i>çoğunluk</i>	<i>ekseriyet</i>
<i>bunun dışında</i>	<i>müstesna olmak üzere</i>
<i>ilgili olduğu</i>	<i>taalluk ettiği</i>

პროექტის განხილვას ცხარე კამათი მოჰყვა, თუმცა საბოლოოდ იგი უარყოფილ იქნა.

ნიშანდობლილია, რომ ამავე დროს პრესის დიდმა ნაწილმა, განსაკუთრებით სტამბოლის გაზეთებმა, ძლიერ „შეუტიეს“ „თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოების“ პურიზმის პოლიტიკას. სტამბოლის უნივერსიტეტმა მასთან გააჩაღა მწვავე დისკუსია სამეცნიერო ტერმინოლოგიის თაობაზე. ოპოზიციას მხარი დაუჭირა „თავისუფალი აზროვნების გავრცელების საზოგადოებამ“ (*Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti*), რომელმაც 1949 წ. მოიწვია ენის საკითხებისადმი მიძღვნილი კონგრესი და მიიღო რეზოლუცია, რომელიც კრძალავდა ხელისუფლების ჩარევას ენის ბუნებრივი განვითარების (*Tabii Tekâmül*) პროცესში. მათი აზრით, ენა დროის მანძილზე მართივდება და იხვეწება, საზოგადოება კი ვალდებულია ყოველნაირად ხელი შეუწყოს ამ პროცესს. კონსერვატორები თავის ნაწერებში დღესაც იყენებენ ისეთ სიტყვებს და გამოთქმებს, როგორიცაა: *akl-ı selim, tatil-i fa'aliyet, su-i tefekkür*,

neşv-ü nema, bilahara, mesai, alellade და სხვ.

თურქული ენის „გამარტივების“ პრობლემას ხშირად ეხმაურებოდა „თურქული კულტურის კვლევების ინსტიტუტი“ (*Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*). 1966 წელს ინსტიტუტმა სპეციალური კრებულები მიუძღვნა ენის საკითხებს (TDİ-1; TDİ-2). კრებულში გამოქვეყნებული წერილების ავტორები დადებითად აფასებდნენ ლინგვისტური საზოგადოების მიერ წარმოებულ რეფორმას, თუმცა გამოთქვამდნენ საკუთარ, განსხვავებულ ხედვას რეფორმის პრინციპებსა და ჩატარების მეთოდებზე.

ამ თვალსაზრისით საინტერესოა ისტორიკოსის და ფოლკლორისტის, საისტორიო საზოგადოების წევრის აბდულკადირ ინანის (Abdülkadir İnan, 1889-1976) წერილი. მისი შეფასებით, საენათმეცნიერო საზოგადოება ეწევა დიდ ნაყოფიერ მუშაობას, რომლის შედეგად გამოიცა ბევრი ძველი ძეგლი, ითარგმნა უცხოელი ავტორების შრომები. „საზოგადოების მეცადინეობის ნაყოფია, – წერს ავტორი, – რომ დღეს რიგი თურქი მწერლებისა თავის ნაწარმოებებში იყენებს ისეთ სიტყვებს, როგორიცაა: *savunma, olay, gelenek, yankı, egemen, tutanak*“ და ა.შ... ამასთანავე, საზოგადოების მიერ გამოცემულ *Türkçe Sözlük*-ში, გვხვდება ბევრი სიტყვა, რომელიც საჭიროებს ეტიმოლოგიის დაზუსტებას. ზოგიერთი მათგანის მნიშვნელობა მოგონილია და გაუგებარი. მიუხედავად ამისა, საზოგადოება ცდილობს მათ პოპულარიზაციას და დამკვიდრებას. ამიტომ საზოგადოების გრიფით გამოცემული ნაწარმოების კითხვისას, მკითხველს ხშირად უხდება მიმართოს ლექსიკონს... რომ ვთხოვოთ რომელიმე ავტორს ამოარჩიოს და თარგმნოს თავისი ნაწარმოებიდან 5-10 ახალი სიტყვა, იგი ამას ლექსიკონის გარეშე თავს ვერ გაართმევს“.

ავტორი ეკამათება რეფორმატორებს იმაშიც, რომ ხშირად ისინი ანგარიშს არ უწევენ იმ რეალობას, რომ ბევრი უცხო (არაბული და სპარსული) სიტყვა ენამ იმდენად შეითვისა, რომ დღეს არც ერთ თურქს აზრად არ მოუვა ასეთი

სიტყვის წარმომავლობის ძებნა. ეს ლექსიკური ერთეულები მის შეგნებაში თურქულია. თავისი შეხედულებების დასადასტურებლად İnan-ი იხილავს სალიტერატურო ენიდან შერჩეულ ორ სიტყვას: *hürriyet* – თავისუფლება და *medeniyet* – კულტურას. ეს ორივე სიტყვა არაბულია. მიუხედავად ამისა, ორივე დამკვიდრებულია ყველა თურქულ ენაში და მათი არსებობა ამ ენებში არავითარ ეჭვს არ იწვევს.

„ენათმეცნიერებმა, – წერს İnan-ი, – მათ ნაცვლად ენაში შემოიტანეს ახალი სიტყვები: *özgürlük* და *uygarlık*. სიტყვა *özgürlük* სრულად შეესაბამება თურქული სიტყვის სტრუქტურას, მაგრამ შინაარსით (მნიშვნელობით) არ გამოხატავს *hürriyet*-ს, იგი უფრო ნიშნავს *istibdat*-ს - დესპოტიზმი, აბსოლუტიზმი... ჩვენთვის გაურკვეველია როგორ ასაბუთებს წერილის ავტორი ამ სიტყვების მნიშვნელობებს, რომელიც ჩვენ ხელთ არსებულ ლექსიკონებში არ დასტურდება, ხოლო *uygarlık*-ის ეტიმოლოგია საერთოდ უცნობია. ვერც ერთ ძველ თურქულ ძეგლში, დიალექტში თუ კილოში ამ სიტყვას ვერ ვიპოვით. მისი პროპაგანდისტები მის წარმომავლობას უკავშირებენ *uygurlar*-ს – უიღურებს, ყველაზე ცივილიზებული თურქული ტომის სახელს“. ავტორისათვის აგრეთვე გაუგებარია, „თუ როგორ გახდა *uygur – uygar?* თურქული ენის ფონეტიკის წესების თანახმად ვინრო ბაგისმიერი ხმოვანი *U* გადადის არა *A*-ში, არამედ *I* ხმოვანში“.

და ბოლოს, ავტორი ასკვნის, რომ *medeniyet*-ის და მსგავსი ტიპის სიტყვების შეცვლა „საკუთრივ“ თურქული სიტყვებით, რომელთა ეტიმოლოგია და მნიშვნელობაც გაუგებარია, მცდარი და არასწორი ტენდენციაა.

ოპოზიციონერებს ბევრი მხარდამჭერი და გულშემოტიკივარი აღმოაჩნდა. სწორედ მათ წინააღმდეგ იყო მიმართული პროფესორ Kivanç Demir-ის წერილი „*Öz Türkçe Üzerine*“ (Demir, 1967).

წერილის ავტორი არ ეთანხმება იმ პირებს, რომლებიც ეწინააღმდეგებინ ისეთი სიტყვების შემოღებას, როგორიცაა: *yapıt, ilginç, görkem, ılımlı, öykü, özgürlük, örneğin, koşul* და სხვ.

მისი აზრით, ასეთი სიტყვების დიდი ნაწილი სამწერლო ენაში დამკვიდრდა, რაც შესაძლებლად ხდის მათ გავრცელებას ცოცხალ მეტყველებაშიც. „განა მსგავსი ხმები არ ისმოდა ადრე, – წერს Kivanç Demir-ი, – ისეთი ლექსემების მიმართ, რომელთა არსებობა დღეს არავის უკვირს. ასეთებია: *bölge, uzman, genel, oy, eğitim, bakanlık, başvurma, dergi, gerçek, bildiri, yetkili, ödül, varlık, basın, güdümlü, yitirme, yoksun, inceleme, çoğunluk, yazar, kurum* და ა.შ. თავის დროზე ხომ მათი უმრავლესობა ხელოვნურად შექმნილად ითვლებოდა და მათ ოპოზიციონერები ებრძოდნენ“.

Birinci Dil Kurultayı Büyük Merasimle Açıldı

Kamâl Ataman hitabı sırasında Kurultay salonunda cıvıltı

Doğ. A. Takt Dil Kurultayına katılan hitabı eden Millet Meclisi Başbakanı Mustafa Kemal Atatürk

Dil Kurultayı açılışında Doğan Aytan'ın hitabı sırasında cıvıltı

Kurultay'ın kuşat merasimi

İçtimaa şeref veren Büyük Gazî'miz müzakereyi sonuna kadar takip ettiler

Kurultayı güzel bir hitab ile Şemih Rifat B. açtı, Kâzım Paşa rıyasete intihap edildikten sonra Reşit Galip B. beklenen hitabını söyledi

Başkan Cevat Ekmekçi Paşa ve Doğan Aytan Kurultay salonunda cıvıltı

Jeneral Mac Arthur Ankara'dan dönüyor

Reisicumhur Hâz. bugün Jenerali kabul edecekler

Washington 28 (Tahmin) — Amerikalı Jeneral Mac Arthur Ankara'dan dönüyor. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir.

Washington 28 (Tahmin) — Amerikalı Jeneral Mac Arthur Ankara'dan dönüyor. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir.

Washington 28 (Tahmin) — Amerikalı Jeneral Mac Arthur Ankara'dan dönüyor. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir.

Washington 28 (Tahmin) — Amerikalı Jeneral Mac Arthur Ankara'dan dönüyor. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir.

Washington 28 (Tahmin) — Amerikalı Jeneral Mac Arthur Ankara'dan dönüyor. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir.

Washington 28 (Tahmin) — Amerikalı Jeneral Mac Arthur Ankara'dan dönüyor. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir.

Washington 28 (Tahmin) — Amerikalı Jeneral Mac Arthur Ankara'dan dönüyor. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir.

Washington 28 (Tahmin) — Amerikalı Jeneral Mac Arthur Ankara'dan dönüyor. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir.

Washington 28 (Tahmin) — Amerikalı Jeneral Mac Arthur Ankara'dan dönüyor. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir.

Washington 28 (Tahmin) — Amerikalı Jeneral Mac Arthur Ankara'dan dönüyor. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir.

Washington 28 (Tahmin) — Amerikalı Jeneral Mac Arthur Ankara'dan dönüyor. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir. Jeneralin Ankara'ya gelişi beklenmektedir.

Kararnameler çıktı

Yeni Kontenjan listesi

gayet müsaadekâranedir

Listeye bir çok ihracat eşyası lehine

mühim kayıtlar conmuştur

Washington 28 (Tahmin) — Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, yeni kontenjan listesini yayınladı. Listeye bir çok ihracat eşyası lehine mühim kayıtlar conmuştur.

Washington 28 (Tahmin) — Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, yeni kontenjan listesini yayınladı. Listeye bir çok ihracat eşyası lehine mühim kayıtlar conmuştur.

Washington 28 (Tahmin) — Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, yeni kontenjan listesini yayınladı. Listeye bir çok ihracat eşyası lehine mühim kayıtlar conmuştur.

Washington 28 (Tahmin) — Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, yeni kontenjan listesini yayınladı. Listeye bir çok ihracat eşyası lehine mühim kayıtlar conmuştur.

Washington 28 (Tahmin) — Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, yeni kontenjan listesini yayınladı. Listeye bir çok ihracat eşyası lehine mühim kayıtlar conmuştur.

Washington 28 (Tahmin) — Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, yeni kontenjan listesini yayınladı. Listeye bir çok ihracat eşyası lehine mühim kayıtlar conmuştur.

Washington 28 (Tahmin) — Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, yeni kontenjan listesini yayınladı. Listeye bir çok ihracat eşyası lehine mühim kayıtlar conmuştur.

Washington 28 (Tahmin) — Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, yeni kontenjan listesini yayınladı. Listeye bir çok ihracat eşyası lehine mühim kayıtlar conmuştur.

Washington 28 (Tahmin) — Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, yeni kontenjan listesini yayınladı. Listeye bir çok ihracat eşyası lehine mühim kayıtlar conmuştur.

Washington 28 (Tahmin) — Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, yeni kontenjan listesini yayınladı. Listeye bir çok ihracat eşyası lehine mühim kayıtlar conmuştur.

26 Eylül-5 Ekim 1932 tarihleri arasında Birinci Türk Dili Kurultayı Dolmabahçe Sarayı'nda gerçekleştirildi.

თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოების მიერ ენის „გამართივების“ (SADELEŞME) შერჩეული და გამოყენებული საშუალებები, გზები, პრინციპები

უცხო სიტყვების ენიდან „განდევნა“ დამოკიდებულია ამ სიტყვების თურქული ეკვივალენტების არსებობაზე. სალექსიკონო მასალების (მათ შორის ჩვენს მიერ შედგენილი და გამოცემული ლექსიკონების (Антелава, 1978; Антелава, 1985) ანალიზმა, მოგვცა შესაძლებლობა დაგვედგინა თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოების მიერ სუბსტიტუტების შერჩევის შემდეგი პრინციპები:

1. ძველი თურქული სიტყვების აქტუალიზაცია;
2. დიალექტიზმების და სხვა თურქული ენებიდან აღებული სიტყვების „შემოყვანა“ სალიტერატურო ენაში;
3. ახალი სიტყვების და ტერმინების შექმნა თურქული ენის სიტყვათნარმოების საშუალებებით: ა) აფიქსაცია; – ამ ხერხით შექმნილი სიტყვების და ტერმინების რაოდენობა პრაქტიკულად ულევია. ბ) კომპოზიტები;
4. სიტყვებისა და ტერმინების სესხება ევროპული ენებიდან.
5. კალკები.

რეფორმის პროცესში ყველა ჩამოთვლილი ხერხი ინტენსიურად გამოიყენება. რაც დოკუმენტურად დასტურდება საენათმეცნიერო საზოგადოების პუბლიკაციებსა და გამოცემულ ლექსიკონებში. სხვა საკითხია, თუ რამდენად მკვიდრდება ენაში „ახალი“ სიტყვა – არაბულ-სპარსულის შესატყვისი?

ენის რეფორმის დაწყებისთანავე „სიტყვათშემოქმედება“ მიაღწია არნახულ მასშტაბებს, რასაც ერთგვარი ანარქია მოჰყვა. ენაში „გაჩნდა“ „ახალი“ სიტყვების საკმაოდ დიდი რაოდენობა, ოღონდ ბევრი მათგანი, როგორც გაუგებარი, ენამ ვერ მიიღო და ისინი დარჩნენ სუბიექტური სი-

ტყვათშემოქმედების ნიმუშებად. ამ სიტყვების უდიდესი ნაწილი იყო შექმნილი აფიქსაციის ხერხით ან დიალექტებიდან აღებული.¹

სხვადასხვა (მათ შორის ექსტრალინგვისტური) ფაქტორის არსებობამ, ბუნებრივია, განაპირობა ენაში უცხო სიტყვა/ტერმინების მოზღვაება, რომლებსაც უნდა გამოეხატათ მეცნიერების, კულტურის, ტექნიკის, ხელოვნების, სპორტის და ა.შ. მოვლენები თუ ფაქტები. ამავე დროს საენათმეცნიერო საზოგადოება ცდილობდა საკუთრივ თურქული ტერმინების შექმნას და ამ ტერმინებით ნასესხები ლექსიკური ერთეულების შეცვლას. გაზეთი „*Milliyet*“-ი 1980 წ. 2 თებერვალს მკითხველებს ამცნობდა, რომ თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოება ცვლის „*atom*“ და „*nötron*“ სიტყვებს და მომავალში ატომურ ყუმბარას ეწოდება „*öğecik bombası*“, ხოლო ნეიტრონისა – „*ilincik bombası*“. ამ ტერმინთაგან არც ერთი (როგორც ბევრი სხვა) ენაში არ დამკვიდრდა. ამავე დროს თურქებმა შექმნეს და ენამ შეითვისა რიგი სიტყვა/ტერმინებისა, რომელთა ანალოგები შეეძლოთ პირდაპირ აეღოთ ევროპული ენებიდან. ასეთებია: *bilgisayar* – კომპიუტერი, *cep telefonu* – მობილური ტელეფონი, *akaryakıt* – თხევადი საწვავი, *demiryol, demiryolu* – რკინიგზა, *altyapı* – ბაზისი, ინფრასტრუქტურა და სხვ.

უცხო სიტყვების რაოდენობის თვალსაზრისით დღევანდელი თურქული ენა განსაკუთრებულად გამორჩეულია. ამ შემთხვევაში საუბარია მხოლოდ ევროპეიზმების სიმრავლეზე. ჩნდება კითხვა: რამდენად გამართლებულია ენაში მათი არსებობა? ბუნებრივია, როცა საქმე ეხება საერთაშორისო მიმოქცევაში დამკვიდრებულ ტერმინებს *internet, dijital, cha-*

¹ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ გასული 1950-იანი წლების დამლევს საენათმეცნიერო საზოგადოებამ პრაქტიკულად უარი თქვა სხვა თურქული ენებიდან სიტყვების სესხებაზე, რადგან მათი უმრავლესობა, მისივე განმარტებით, ხალხისთვის გაუგებარი იყო. თუმცა ამ შემთხვევაში შეიძლება განვიხილოთ სხვა მიზეზიც, კერძოდ, ამ საკითხზე საზოგადოების თავდაპირველი მიზანი და პოზიცია, რომელიც მაინცდამაინც შორს არ იყო პანთურქიზმის იდეოლოგიისაგან.

rter, hot dog, FOB, ROR, FAS, antiinflasyonist politika, interaktif, lobi, ipotek, sandviç, cola (kola) და ა.შ., ამგვარი კითხვა არც იბადება. მაგრამ ბევრი სიტყვის ენაში გამოჩენა, ხშირად კონკრეტული პირების „ინტელექტუალური კეკლუცობის“ შედეგია (*avantaj, prestij, edisyon, super, vizyon, calculatör...*). მსგავსი ევროპეიზმების მოზღვავება განსაკუთრებით დაეტყო პრესას (სპორტულ, შოუბიზნესის, „ვარსკვლავთა“ (*star*) ცხოვრების ამსახველ პუბლიკაციებში). პრესის, ტელე და რადიოს ენამ დიდი გავლენა იქონია ყოველდღიურ/სა-საუბრო ენაზე. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით გამოირჩევა რეკლამის ენა, რომელიც მნიშვნელოვნად მოქმედებს საზოგადოებაზე. სწორედ მედიის „ძალისხმევის“ შედეგად თურქულ სასაუბრო ენაში დამკვიდრდა ინგლისურ/ამერიკული უამრავი ლექსიკური შტამპი და ე.წ. წინადადებები: *Bütün endüstriler fizikselden dijitalle geçiyor* ან კიდევ *İnovasyon ve teknolojiyle işbirliği açalım*.

დღევანდელი ენის ერთი საინტერესო თავისებურებაა ტერმინ-სინონიმთა დიდი რაოდენობა. თუმცა, თუ ჩავიხედავთ თურქული სინონიმების ნებისმიერ ლექსიკონში, დავრწმუნდებით, რომ ეს არის არა თურქული სიტყვების თურქული სინონიმები (პირდაპირი მნიშვნელობით), არამედ მათი უცხოენოვანი (არაბულ-სპარსული და ევროპული) შესატყვისებია. დღეს სხვადასხვა ხასიათის პუბლიკაციებში ერთი და იმავე სიტყვის გადმოსაცემად შეიძლება იყოს გამოყენებული 3 განსხვავებული (მათი წარმომავლობის თვალსაზრისით: „ახალი“ თურქული, არაბულ-სპარსული, ევროპეიზმი) სიტყვა:

yazman თურქ. – *katip* არ. – *sekreter*;

yöntem თურქ. – *usul* არ. – *metot*;

bildiri თურქ. – *beyanname* არ.- სპ. – *deklarasyon*;

özlem თურქ. – *hasret* არ. – *nostalji*;

bunalım თურქ. – *buhran* არ. – *kriz*;

uygarlık თურქ. – *medeniyet* არ. – *kültür* და სხვ.

საინტერესოა გაზეთებში გამოქვეყნებული განცხა-

დებების ენა. იმ განცხადებებში, რომელიც ეხება დასაქმების საკითხს მკაცრად დაცულია ლაკონური სტილი და საკანცელარიო ენის ახალი (ევროპული) სტანდარტი, გაჯერებული ევროპული ლექსემებით: *eleman, şantiye, departman*. მაგრამ სტილის თვალსაზრისით სულ სხვა სურათია იმ ტიპის განცხადებებში, რომელიც ეხება სამგლოვიარო ან სადღესასწაულო (დაბადების დღე, ქორწილი, საიუბილეო თარიღი და ა.შ.) სიტუაციებს. კერძოდ, სადღესასწაულო განცხადებები დაწერილია თანამედროვე, ასე ვთქვათ, რეფორმირებული ენით, სამგლოვიარო განცხადებები ინარჩუნებენ (მეტ-ნაკლებად) კლასიკური „ოსმანლიჯას“ სტილსა და შესაბამის „შტამპებს“.

უცხო სიტყვების თურქული შესატყვისების შექმნის ერთ-ერთი უმარტივესი საშუალებაა კალკირება. ამ ხერხით შეიქმნა და ენაში დამკვიდრდა ბევრი ახალი სიტყვა/ტერმინი. მაგალითად, *demiryol* (ფრანგ. *chemin de fer*), *dörtünlü enflasyon* (თურქ. *dört*, არაბ. *nal*, ევრ. *enflasyon* („გაჭენებული“ ინფლაცია), *buzdağı* (*iceberg*), *denizaltı* (*submarine*), *güneybatı* (არაბ. *cenûb-u garbî* – სამხრეთ-დასავლეთი). აქვე შეიძლება დავასახელოთ სატყვათნარმოების ისეთი საშუალება, როგორიცაა კონვერსია. მაგ., *önsöz, bakan, yazar, okur...*

ახალი სიტყვების დიდი რაოდენობა შექმნილია კომპოზიციის საშუალებებით. ამ კატეგორიის ნეოლოგიზმების შესაქმნელად გამოყენებულია სხვადასხვა კონსტრუქცია: არსებითი სახელი არსებითთან, ზედსართავი სახელი არსებითთან, დამხმარე სიტყვა არსებითთან, რიცხვითი სახელი არსებითთან, მიმღეობა მიმღეობასთან, დამხმარე სიტყვა მიმღეობასთან, არსებითი სახელი მიმღეობასთან და სხვ.

მოკლედ შევჩერდეთ დასახელებულ ჯგუფებზე. წინასწარ შევთანხმდეთ, რომ ტერმინები „ნეოლოგიზმი“, „ახალი სიტყვა“, რომლებსაც ხშირად ვიყენებთ, ზოგჯერ არ შეესაბამება ტერმინის ნამდვილ მნიშვნელობას, რადგან მათი დიდი რაოდენობა ენაში ბევრად ადრე არსებობდა, თუმცა სხვადასხვა გარემოების გამო „მივიწყებული“ იყო. რეფორმის პრო-

ცესში, თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოება ამგვარი სიტყვების დიდ რაოდენობას ენაში „აბრუნებს“.

რომელი მათგანი მკვიდრდება ენაში?

ამასთან დაკავშირებით, გავიხსენოთ, რომ მათი ძირითადი მასა ენაში გაჩნდა 1930-იან წლებში, რომელიც ცნობილია „უკიდურესი პურიზმის“ სახელწოდებით. თურქეთში ეს ლექსემები „მონათლეს“ „მოგონილ“ სიტყვებად (*uydurma kelimeler*). ამავე დროს, ნეოლოგიზმების დიდი რაოდენობა დამკვიდრდა თანამედროვე თურქული ენის სხვადასხვა ფუნქციონალურ სტილში და მათი ენაში არსებობა ეჭვს არ იწვევს.

1. ძველი თურქული სიტყვების გაცოცხლება

ძველი თურქული სიტყვები (ბევრი მათგანი აღებულია სხვა თურქული ენებიდან), რომლებიც საუკუნეების მანძილზე დავიწყებას მიეცა და, ამდენად, ხმარებიდან ამოვარდა, რეფორმის შედეგად აღორძინდა და კუთვნილი ადგილი დაიკავა სალიტერატურო ენაში. მათი რიცხვი საკმაოდ დიდია. საილუსტრაციოდ, წარმოვადგენთ რამდენიმეს:

acun – მსოფლიო, სამყარო (*alem, kainat*) (KB, 1890);

argin – უძლური, სუსტი (*bitap*) (KB, 1890; KM, 1939-1941);

bucak – რაიონი (*nahiye*) (KM, 1939-1941);

dilekçi – მოხოვნელი (*müstedî*) (ŞT, 1999);

dannışman – მრჩეველი, კონსულტანტი (*müşavir*) (Yunus Emre);

utku – გამარჯვება (*zafer*) (KM, 1939-1941);

elgin – უცხო მხარეში მოხეტიალე, ყარიბი (*garip*) (KM, 1939-1941);

evin – არსი (*asil, mahiyet* – მარცვალნი /დიალ./) (KM, 1939-1941);

durak – გაჩერება, სადგომი, გაჩერების ადგილი

(*mevkuf*) (KM, 1939-1941);

inam – ნდობა (*emin, mütemet*) (Kelile va Dimne);

tüzük – კანონი, წესდება (*nizamname*) (KB, 1890).

მოყვანილ მაგალითებში დასახელებულია წყარო, საიდანაც ისინი ამოკრეფილია. თურქულმა საენათმეცნიერო საზოგადოებამ უზარმაზარი სამუშაო გასწია ამგვარი სიტყვების დაძებნის და პოპულარიზაციის თვალსაზრისით, რაც კარგად აისახა მის მიერ მომზადებულ და გამოცემულ ლექსიკონში XIII. *Yüzyıldan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*. ლექსიკონის გამოცემა განხორციელდა 1943-1996 წწ. იგი შედგება 8 ტომისაგან და მასში ფიქსირებულია ყველა თურქული სიტყვა შეკრებილი თურქული კლასიკური ლიტერატურის ძეგლებიდან მოყოლებული XIII საუკუნიდან (მოტანილი მაგალითები აღებულია დასახელებული ლექსიკონიდან). ამ მეტად საჭირო სამუშაოს ლინგვისტური საზოგადოება დღესაც წარმატებულად აგრძელებს.

2. დიალექტური ლექსიკა სალიტერატურო და ოფიციალურ ენაში

რეფორმის პროგრამის ერთ-ერთი მუხლი გულისხმობს თურქული ენის დიალექტების საფუძვლიან კვლევას, „რათა თურქული ენის ბუნებრივი სიმდიდრე გამოჩნდეს და მისაწვდომი გახდეს ყოველი თურქისთვის“. რეფორმის პროცესში თურქულმა საენათმეცნიერო საზოგადოებამ ამ მიმართულებით ჩაატარა სერიოზული სამუშაო. ეს სამუშაო აისახა საზოგადოების მიერ გამოცემულ ლექსიკონში: (THASDD, 1939-1947)².

ლინგვისტური საზოგადოების ძალისხმევის შედეგად სალიტერატურო და ოფიციალურ ენაში დამკვიდრდა დი-

² დღეს ჩვენ ხელთ გვაქვს შევსებული, 11-ტომიანი „დიალექტების ლექსიკონი“ (*Derleme Sözlüğü*).

ალექტიზმების მნიშვნელოვანი რაოდენობა, რომელთა პოპულარიზაციას დიდად უწყობენ ხელს თანამედროვე თურქი მწერლები. ისინი თავის ნაწარმოებებში ჭარბად იყენებენ კუთხურ ლექსიკას, რომლის არსებობა სალიტერატურო და ოფიციალურ ენაში ჩვეულებრივ მოვლენად მიიჩნევა. მოვიყვანთ ამგვარი სიტყვების რამდენიმე მაგალითს:

ağit – დატირება, ქვითინი (1. *nevha*, 2. *mersiye*),
yaşıt – თანატოლი (*akran*),
saylav – დეპუტატი (*meb'us, milletvekil*),
kavşak – კვანძი (*mülteka*),
azı – აჯანყება (*isyan*),
bakı – დათვალიერება (*teftiş*),
abay – ყურადღება (*dikkat*),
bitev – ზუსტი, გამართული (*hassas*),
akkın – მშვიდი, ნარნარი, მწყობრი (*sakin*),
anık – ნიჭიერი, მომზადებული (1. *hazır*, 2. *müstait*),
ikircim – გაუბედაობა, მერყეობა (*tereddüt*),
güney – სამხრეთი (*cenup*),
kuzey – ჩრდილოეთი (*şimal*),
belirti – 1. მტკიცება; 2. ნიშანთვისება (*tezahür, alamet, araz*),
diren – ჯიუტი, კერპი (*inatçı, dikkafalı*),
sınav – გამოცდა (*sınav*),
ergene – მადნის ბუდობი (*maden yeri*),
ışıldak – პროექტორი,
görkem – ბრწყინვალეობა, პომპეზურობა (*ihtişam, tantana*).

დიალექტებიდან გადმოღებული სიტყვები ზოგჯერ ინარჩუნებენ პირვანდელ მნიშვნელობას, თუმცა, უფრო ხშირად მას იცვლიან (უმეტეს შემთხვევაში მათი მნიშვნელობა ვინა-როვდება).

3. ახალი სიტყვების შექმნა მორფოლოგიური პრინციპით (აფიქსაცია)

როგორც ითქვა, აფიქსაცია სიტყვათწარმოების ძირითადი პროდუქტული ხერხია. „აფიქსაციის მეშვეობით, – წერს ჟ. ვანდრიესი, – სიტყვების რიცხვი გრამატიკული თვალსაზრისით უღევია“ (Вандриес, 1937: 178).

ცოცხალი პროდუქტული აფიქსების პარალელურად, ნეოლოგიზმების შექმნის პროცესში რეფორმატორებმა „გააცოცხლეს“ და ინტენსიურად გამოიყენეს ე.წ. არაპროდუქტული მორფემები, რომელთაგან ზოგიერთი ნასესხებია სხვა თურქული ენებიდან ან დიალექტებიდან. ამგვარი აფიქსებით შექმნილი სიტყვების რაოდენობა იმდენად დიდია, რომ მათი აღნიშვნა ტერმინ „არაპროდუქტულით“ უკვე უმართებულოა. ეს აფიქსებია: $-a^2\zeta/-i^1\zeta$; $-a^2t/-i^1t$; $-a^2/-y$; $-ma^2n$; $-sa^2l/-si^1l$ და სხვ.

წარმოდგენილ გამოკვლევაში სწორედ ამ აფიქსებზე ვამახვილებთ ყურადღებას, რადგან სპეციალურ ლიტერატურაში ისინი ნაკლებად შესწავლილია: კერძოდ, ზოგ შემთხვევაში დადგენილი არ არის მათი მნიშვნელობა და ფუნქციები. შეძლებისდაგვარად (რაც განპირობებულია მასალით) შევეცადეთ ამ ხარვეზის შევსება, დაზუსტება. ნაშრომის წაკითხვის გასამარტივებლად, განხილული მორფემები, რომლებიც მათი მეშვეობით ნაწარმოები მეტყველების ნაწილის მიხედვით წარმოდგენილია 3 ჯგუფად:

1. აფიქსები, რომლებიც აწარმოებენ სახელებს სახელის ფუძიდან;
2. აფიქსები, რომლებიც აწარმოებენ სახელებს სახელის და ზმნის ფუძიდან;
3. ზმნების მანარმოებელი აფიქსები.

ე.წ. არაპროდუქტული აფიქსებით ნაწარმოები „ახალი“ სიტყვების დიდი ჯგუფი, თავისი აშკარა ხელოვნურობის გამო, ხშირად მოსახლეობისათვის გაუგებარი იყო. ამან აიძულა რეფორმატორები მოემზადებინათ და გამოეცათ სპეციალური ლექსიკონები, რომლებშიც განმარტებული იყო

ამგვარი სიტყვები (*Çağlayan, 1966*). ამ ტიპის ლექსიკონების რიგში შეიძლება „ჩაენეროს“ ჩვენს მიერ შედგენილი ლექსიკონებიც (*Антелава, 1978; Антелава, 1985*).

ა) სახელიდან სახელის მანარმოებული აფიქსები

-ci⁴/-çi⁴ ერთ-ერთი ყველაზე პროდუქტული აფიქსი, რომელიც ანარმოებს:

1. მოქმედების სახელს (*nomen agentis*)

alimci – ინკასატორი, გადასახდების ამკრეფი (*alim*),
gerçinci – გამომძიებელი (*gerçin*),
savcı – პროკურორი (*sav*),
kurçakçı – მოქანდაკე (*kurçak*),
uçakçı – მფრინავი (*uçak*).

2. სახელებს, რომლებიც გამოხატავენ პირის მიდრეკილებას, მიმდევრობას, სპეციფიკურ ნიშნებს, რომელთაც მუდმივი ხასიათი აქვთ (*Кононов, 1941; Deny, 1921*).

bireyci – ინდივიდუალისტი (*birey*),
cumurcu – რესპუბლიკელი (*cumur*) (იხ. ქვეთავი „უცხო სიტყვების „გათურქულება“, გვ. 122),
duygucu – სენტიმენტალური, მგრძნობიარე (*duygusu*),
sömürgeci – კოლონიზატორი (*sömürge*),
ulusçu – ნაციონალისტი (*ulus*).

3. სახელს, რომელიც გამოხატავს პირის დროებით მდგომარეობას (*Кононов, 1941*).

ağırıcı – მოზარე, მოტირალი (*ağır*),
bağırıcı – ის, ვინც ანარმოებს მოლაპარაკებას (*bağır*),
çağırıcı – მომწვევი; ის, ვინც იწვევს (*çağır*),
dilekçi – მთხოვნელი (*dilek*),
görevci – მნახველი, მომსვლელი (*görev*).

აფიქსი *-ci/-çi*, რომელიც ტრადიციულად არაპროდუქტულად ითვლება, როგორც წესი, აწარმოებს არსებითი სახელებიდან ზედსართავეებს (Кононов, 1941). თუმცა, გამონაკლისის სახით, გვხვდება ზედსართავიდან (*kötücül* – ავისმდომი, მტერი (*kötü*) ან პირის ნაცვალსახელიდან (*bencil* – ეგოისტი (*ben*) არსებითი სახელის წარმოების შემთხვევები. ამ აფიქსით ნაწარმოები ნეოლოგიზმების რიცხვი შედარებით მცირეა.

asıcl – ანგარებიანი, ანგარი (*ası*),

barışcl – მშვიდობიანი, მშვიდობის მოყვარე (*barış*),

evcil – შინაური (*ev*),

iğcil – სუსტი, უჯანო, ავადმყოფური (*iğ*),

özgencil – თავისუფლებისმოყვარე (*özgen*).

J. Deny აღნიშნავს, რომ აფიქსი *-ci* და *-çi* აწარმოებს ათიოდე სიტყვას. ამათგან უმრავლესობა ფრინველების სახელებია. იქვე მითითებულია, რომ *-çi* აფიქსი გვხვდება მონღოლურში ფრინველთა სახელების მანარმოებლად. *-ci* აფიქსით ზედსართავეების წარმოება ფიქსირებულია თათრული ენის ყაზანის დიალექტში, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ აფიქსი ერთვის არა სახელის, არამედ ზმნის ფუძეს (Deny, 1921).

აფიქსი *-daş/-taş* გამოხატავს თანამოსაქმეობას, თანამონაწილეობას რაიმე მოქმედებაში, ყოფითი პირობების ერთობას და ა.შ (Кононов, 1941; Deny, 1921).

anlamdaş – სინონიმი (*anlam*),

cusundaş – ერთგვარი, ერთგვაროვანი (*cusun*),

çağdaş – თანამედროვე, თანადროული (*çağ*),

okuldaş – თანასკოლელი, სკოლის ამხანაგი (*okul*),

koldaş – დამხმარე, კოლეგა, ამხანაგი (*kol*),

yardaş – კოლეგა, თანამშრომელი (*yar*),

yurttaş – მოქალაქე (*yurt*).

ეს აფიქსი დიდი ხანია მკვლევართა ყურადღებას იპყრობს. არსებობს რამდენიმე ჰიპოთეზა მისი წარმოშობის შე-

სახეზე. აკადემიკოსი ა. კონონოვი შენიშნავს, რომ ამ საკითხის ყველაზე საგულისხმო გადაწყვეტა ეკუთვნის კ. ზალემანს, რომლის აზრით *-daş<da+eş* სადაც *-da* ადგილობითი ბრუნვაა, ხოლო *-eş* არსებითი სახელი: „მეგობარი, ამხანაგი“ (Кононов, 1941). ამავე დასკვამდე, ერთი მეორისგან დამოუკიდებლად, მივიდნენ W. Bang-ი და J. Nemeth-ი. თუმცა უფრო გვიან, ვ. ბანგმა უარყო თავისი მოსაზრება, რაც ჩანს იქიდან, რომ იგი განიხილავს სიტყვა *yoldaş*-ს, როგორც ზმნა *yolda*-დან *-ა*-თი წარმოებულს (Deny, 1921; Котвич, 1962: 55).

მკვლევართა მეორე ჯგუფი (J. Deny, A. Zajackowski, A. Caferoğlu, W. Radloff) ამტკიცებს, რომ ეს აფიქსი წარმოიშვა სიტყვა *adaş* – 1. სეხნია; 2. კომპანიონიდან (Deny, 1921; Zajackowski, 1932; Caferoğlu, 1929; Radloff, 1895). პროფესორი ნ. დმიტრიევი აღნიშნავს, რომ „ერთ-ერთი ჰიპოთეზის თანახმად, აფიქსი *-daş* წარმოიშვა მონღოლური სიტყვა *adali* – მსგავსიდან“ (Дмитриев, 1960: 38).

როგორც ვხედავთ, ამ აფიქსის წარმოშობა ჯერ საბოლოოდ დადგენილი არ არის. ერთი კია, რომ ყველა მკვლევარი მასში ხედავს დამოუკიდებელ სიტყვას, რომელიც „...ენკლიტიკის სტადიაშია და არ ემორჩილება ხმოვანთა ჰარმონიას“ (Котвич, 1962: 55). თუმცა ეს დასკვნა და წესიც არ დასტურდება ახალი სიტყვების შექმნისას, როდესაც ჩნდება ამ აფიქსის სხვაგვარი გახმოვანება *-deş*.

ömürdeş – კონკურენტი, მეტოქე (*ömür*),

gizdeş – გულის მესაიდუმლე; სანდო, მეგობარი (*giz*),

izdeş – მიმდევარი (*iz*),

dildeş – ერთ ენაზე მოლაპარაკენი (*dil*),

ildeş – მოძმე (*il*),

yöndеш – მოკავშირე, თანამებრძოლი (*yön*).

აღსანიშნავია, რომ სხვა თურქულ ენებში (თურქმენულში, ყარაიმულში) ეს აფიქსი ექვემდებარება ხმოვანთა ჰარმონიის წესებს (Дмитриев, 1960: 38), ხოლო ყირგიზულს გააჩნია *-daş/-taş/-laş* ფონეტიკური ვარიანტების მთლიანი

კომპლექსი (Котвич, 1962: 55).

აფიქსი *-lı* ერთ-ერთი პროდუქტული აფიქსთაგანია (Кононов, 1941; Дену, 1921). იგი აქტიურად გამოყენებულია ახალი სიტყვების (ზედსართავი სახელების) წარმოებისას.

bağınlı – დამოკიდებული (*bağın*),

çağrılı – მოწვეული (*çağrı*),

değişkeli – შეცვლილი, სახეცვლილი (*değişke*),

eğitimli – აღმზრდელობითი (*eğitim*),

geçmişli – რეციდივისტი (*geçmiş*),

ilgili – დაინტერესებული (*ilgi*),

okullu – მოსწავლე (*okul*).

აფიქსი *-lık* ერთ-ერთი ყველაზე პროდუქტული აფიქსთაგანია, რაც დასტურდება ახალი სიტყვების წარმოებისას (სხვადასხვა მნიშვნელობის აბსტრაქტული ან კონკრეტული სახელები) (Кононов, 1941; Дену, 1921).

ağırbaşlık – სერიოზულობა (*ağırbaş*),

bağnazlık – ფანატიზმი (*bağnaz*),

çoğunluk – უმრავლესობა; კვორუმი (*çoğun*),

çokluk – უმეტესობა, დიდი რაოდენობა, მასა (*çok*),

duyarlık – მგრძნობიარობა (*duyar*),

uygarlık – კულტურა, ცივილიზაცია (*uygar*),

yönetmenlik – ხელმძღვანელობა, მმართველობა (*yönetme*).

აფიქსი *-sız*, რომელიც აწარმოებს ზედსართავ სახელებს რაიმეს უქონლობის მნიშვნელობით (*-lı*-ს ანტონიმი), ერთ-ერთი პროდუქტული აფიქსთაგანია, რაც დასტურდება ახალი სიტყვების წარმოებისას.

anısız – 1. უნიჭო; 2. უვარგისი; 3. მოუმზადებელი (*anık*),

bağımız – დამოუკიდებელი (*bağım*),

eşitsiz – არათანაბარი, უთანასწორო, უთანაბრო

(eşit),

güvensiz – გაუბედავი, მერყევი, არამტკიცე (*güven*),
ilgisiz – გულგრილი, არადაინტერესებული, ინდიფერენტული (*ilgi*).

აფიქსი *-tay* თურქულში შემოვიდა მონღოლური ენებიდან ნასესხებ სიტყვასთან (*kurultay*) ერთად (Конов, 1941). რეფორმის პროცესში იგი გამოყენებულ იქნა ზოგიერთი მაღალი რანგის სახელმწიფო დანესებულებების სახელწოდების შესაქმნელად.

Bilimtay – სამეცნიერო აკადემია (*bilim*),

Danıştay – სახელმწიფო საბჭო (*danış*),

Kamutay – კამუტაი (თურქეთის დიდი ეროვნული კრება) (*kamu*),

Sayıştay – სახელმწიფო კონტროლი (*sayış*),

Yargıtay – სასამართლო (*yargı*).

ბ) ზმნური და სახელური ფუძეებისაგან სახელის მანარმოებელი აფიქსები

აფიქსი *-ıt* ითვლება არაპროდუქტულად. აკადემიკოსი ა. კონონოვი შენიშნავს „ეს აფიქსი ორ-სამ სიტყვას შემორჩა: *geçit* – გასასვლელი, *ayırt* – გაყოფა, განცალკევება და სხვ. ამჟამად ეს აფიქსი გაცოცხლებულია და მისი მეშვეობით ნაწარმოებია რამდენიმე ახალი სიტყვა და ტერმინი: *bağıt* – აქტი, შეთანხმება, ხელშეკრულება; *konut* – 1. საცხოვრებელი ადგილი, საცხოვრისი 2. (ლოგ.) პოსტულატი; *kesit* – 1. ამონაჭერი; ჭრილი, კვეთი; 2. (მათ.) ხაზი და ა.შ. ზოგჯერ აფიქსი გვხდება ფართო ხმოვნიათი ფორმით: *göret* – მონახულება, ვიზიტი“ (Конов, 1941).

J. Deny ჩამოთვლის ამ აფიქსით ნაწარმოებ სიტყვებს და შენიშნავს, რომ „სუფიქსი *-at* ან *-it* ძველთაგანვე არაპროდუქტიულია“ (Deny, 1921).

მიუხედავად იმისა, რომ ეს აფიქსი ფიქსირებულია

ჯერ კიდევ *Dede Korkut*-ში (*binit*), უფრო გვიან, იგი სხვა თურქულ ძეგლებში და დიალექტებშიც გვხვდება, ამ აფიქსით ნაწარმოები ლექსიკური ერთეულების რაოდენობა შედარებით მცირეა. ენის რეფორმის პერიოდში ხდება მისი „აღორძინება“. ჩვენს მიერ შეკრებილ მასალებში ამ აფიქსით (ვინრო და ფართო ხმოვნიაანი ფორმით) ნაწარმოები სიტყვების რაოდენობა 50 ერთეულს აღწევს. უმთავრესად ეს სხვადასხვა მნიშვნელობის მქონე არსებითი სახელებია.

1. ზმნაში გამოხატული მოქმედების რეზულტატის სახელები:

anlaşıt – კომპრომისი, შეთანხმება (*anlaşmak*),
bozıt – აჯანყება, მღელვარება (*bozmak*),
kesit – ამონაჭერი (*kesmek*),
çıkıt – ექსპორტი (*çıkmaq*),
sınıt – უბედურება (*sınmak*).

2. ადგილის სახელები:

bakıt – ობსერვატორია (*bakmaq*),
çıkıt – გასასვლელი (*çıkmaq*),
doğıt – დაბადების ადგილი (*doğmaq*),
konıt – საცხოვრებელი ადგილი, ბინა (*konmaq*).

ამ აფიქსს გაუჩნდა ტენდენცია აწარმოოს სახელები დამხმარე და მიმართულების აღმნიშვნელი სიტყვებიდანაც:

gerit – დაბრუნება (*geri*),
karşııt – საპირისპირო, საწინააღმდეგო (*karşı*),
eşit – თანასწორი, ტოლი, სწორი (*eş*),
önüt – ოსტატი (*ön*),
soyıt – აბსტრაქტული (*soy*).

საინტერესოა *çıkıt* – ექსპორტი და *çıkıt* – გასასვლელი. ამ შემთხვევაში, ერთი ზმნის ფუძე, გაფორმებული ერთი

და იმავე აფიქსით (განსხვავება მხოლოდ ხმოვნის ვარიანტშია) გვაძლევს ორი განსხვავებული მნიშვნელობის სიტყვას. შეკრებილ მასალაში ამგვარი ტიპის სიტყვების რიცხვი შედარებით დიდია. როგორ ავხსნათ ეს შემთხვევა? ალბათ, პირველ რიგში ყურადღება უნდა მივაქციოთ მათი უმეტესობის აშკარად ხელოვნურ ფორმას, რომელიც ვერ დამკვიდრდა თურქული ენის ვერც ერთ ფუნქციონალურ სტილში და დარჩა სუბიექტური სიტყვათშემოქმედების კონკრეტულ ნიმუშად.

მოგვყავს რამდენიმე მათგანი:

çikağ – წარმოშობა, წარმოშობის ადგილი;

çikak – 1. გამოსვლა, გასვლა; 2. გასასვლელი; 3. გატანა;

ayırç – 1. თავი, კარი (წიგნისა); 2. გასაყარი (გზის),

ayraç – 1. სინჯი; 2. რეაქტივი; 3. ფრჩხილი (გრაფიკული ნიშანი);

andıç – 1. ჩანიშნული; 2. უბის წიგნაკი;

andaç – 1. საჩუქარი; სამახსოვრო; 2. ხსოვნა, მოგონება;

çizgeç – სახაზავი, ტრანსპორტირი;

çizgiç – წესი;

dayanak – 1. საყრდენი, საფუძველი; 2. საგუშაგო;

dayanık – სიმტკიცე, გამძლეობა;

kurul – საბჭო, ორგანო;

kural – წესი (გრამ.);

bölek – პარაგრაფი, მუხლი;

bölük – 1. ნაწილი; 2. ჯგუფი; 3. ესკადრონი;

ödel – განვადება;

ödül – პრემია, ჯილდო.

ამგვარი დუბლეტების შექმნა შეიძლება აიხსნას პურისტების ერთგვარი სურვილით, განასხვავონ სიტყვის საერთო მნიშვნელობა მისი ვიწრო ტერმინოლოგიური მნიშვნელობისაგან (ძნელია, ტერმინი „ექსპორტი“ გაუტოლო „სახლიდან გასასვლელს“).

ამდენად, შეიძლება დაუშვათ, რომ ამგვარ სიტყვებში აფიქსისეულ განსხვავებულ ხმოვანს აქვს დისტინქტური ფუნქცია.

აფიქსი *-v*, *-(a)v*, *-(e)v*, რომელსაც აკადემიკოსი ა. კონონოვი თვლის როგორც „სრულიად არადამახასიათებელს თანამედროვე თურქული ენისთვის“ (Кононов, 1956: §200, §124), ფიქსირებულია ყაზანის დიალექტში (Lewis, 1967). ამ აფიქსით ნაწარმოები სიტყვების უმნიშვნელო რაოდენობა დიალექტებიდან სალიტერატურო ენაში შემოვიდა: *bitev* – 1. ზუსტი; 2. სანიმუშო; *saylav* – დეპუტატი; *yasav* – დისციპლინა; *sinav* – გამოცდა.

საფიქრებელია, რომ ეს აფიქსი ენაში შემოვიდა 1930-იან წლებში, რეფორმის უკიდურესი პურიზმის ეტაპზე. მისი მეშვეობით ზმნის ფუძიდან ნაწარმოებია ახალი სიტყვების მცირე რაოდენობა, ძირითადად მოქმედების სახელის მნიშვნელობით (ანთელავა, 1975).

dilev – პროცესი, დავა;

görev – თანამდებობა, ფუნქცია, პასუხისმგებლობა;

işlev – პრაქტიკა;

istev – სურვილი, წადილი;

okuv – კითხვა;

ödev – ვალი;

sinav – გამოცდა, გასინჯვა;

sorav – პასუხისმგებლობა;

söylev – სიტყვა, მოხსენება.

თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ ამ არაპროდუქტული აფიქსით ნაწარმოები სიტყვების გარკვეული ნაწილი ენაში ვერ დამკვიდრდა და დარჩა სუბიექტური სიტყვათწარმოების კონკრეტულ ნიმუშად.

აფიქსი *-iʔk* ტრადიციულად ითვლება არაპროდუქტულ აფიქსად (Кононов, 1956: §189). იგი აწარმოებს სიტყვათარიგს, რომელთაგან ბევრი დავინწყებას მიეცა (Deny, 1921).

რეფორმის პროცესში იგი კვლავ შემოვიდა ენაში. მისი მეშეობით შექმნილია ახალი სიტყვების შედარებით დიდი რაოდენობა. როგორც წესი, იგი ერთვის ზმნის ფუძეებს და აწარმოებს სხვადასხვა მნიშვნელობის არსებით და ზედსართავ სახელებს.

არსებითი სახელები:

anlatık – 1. მოთხრობა, 2. ანექდოტი, 3. შინაარსი, მნიშვნელობა,

ertik – პროფესია; კარიერა,

kapsık – პატიმარი,

bölük – 1. ნაწილი, ჯგუფი; 2. ესკადრონი,

sanık – ბრალდებული,

sığınık – ლტოლვილი; ემიგრანტი,

tüzük – წესდება, დებულება; რეგლამენტი.

ზოგიერთ სიტყვაში აღნიშნული აფიქსი გვხვდება -*ı* ფორმით:

kalıř – მემკვიდრეობა,

anlatıř – 1. მოთხრობა; 2. შინაარსი,

kamuř – 1. ხალხი, საზოგადოება; 2. ბრბო,

bildirıř – ოფიციალური განცხადება,

bırakıř – 1. განსხვავება, 2. უპირატესობა, შეღავათი,

3. ავტონომია.

ზედსართავი სახელები:

bakışık – სიმეტრიული,

çağrık – მოწვეული,

dayanışık – სოლიდარული,

eğrik – დახრილი, დამრეცი,

suyuk – თხევადი.

უნდა აღინიშნოს, რომ ეს აფიქსი, რომელიც განეკუთვნებოდა არაპროდუქტული აფიქსების რიგს, რეფორმის პრო-

ცესში ერთ-ერთ აქტიურ სიტყვათმანარმოებელ საშუალებად იქცა: დიდია მისი მეშვეობით შექმნილი ახალი სიტყვების რაოდენობა. გარდა ამისა, ენაში „დაბრუნდა“ რიგი ძველი თურქული სიტყვებისა, როგორიცაა: *bölük, tüzük, suyuk/suvuk*., ხოლო სამწერლო ენაში შემოვიდა ბევრი დიალექტიზმი.

ამას უნდა დავუმატოთ, რომ მას აქვს ფართოხმოვნიანი ვარიანტიც (-*ak/-ek*), რომელიც აწარმოებს არსებით და ზედსართავ სახელებს. შეკრებილ მასალაში ზედსართავეების რაოდენობა გაცილებით ნაკლებია.

არსებითი სახელები:

adak – აღტქმა, დაპირება,

bölek – 1. პარაგრაფი, მუხლი; 2. მოთხრობა, ანექდოტი,

direnek – წინააღმდეგობა,

geçek – გასასვლელი,

korunak – სალოცავი,

uçak – თვითმფრინავი.

აქაც, ზოგიერთ სიტყვაში აფიქსი გვხვდება -*ğ* თანხმოვნის ნიანი ფორმით:

akağ – კალაპოტი,

çikağ – წარმოშობა, წარმოშობის ადგილი,

kurağ – შენობა,

zorağ – საჭიროება.

მოტანილი მაგალითები ადასტურებენ, რომ აღნიშნულ აფიქსს აქვს მჟღერი -*ı* ფორმა, რომელიც სპირანტიზაციის შედეგად გადადის -*ı*ში. აკადემიკოსი ა. კონონოვი -*ı* აფიქსის წარმოშობას უკავშირებს სწორედ -*ı*/-*ı* *k* ფორმას.

ზედსართავი სახელები:

doysak – კმაყოფილი, დაკმაყოფილებული,

dölcek – ნაყოფიერი,

kağsak – დავარდნილი, დაჩაჩანაკებული,
bitek – ნაყოფიერი, ნოყიერი, უხვი,
bunak – ჭკუათხელი,
savsak – უშნო, უყაირათო, მფლანგველი.

დამუშავებულ მასალაში შეგვხდარამდენიმე შემთხვევა, როდესაც ეს აფიქსი ერთვის სახელებს ან მეტყველების სხვა ნაწილს და აწარმოებს ზედსართავებს:

altık – ნაგულისხმევი, ფარული,
anık – ნიჭიერი, მომზადებული,
içerik – ნაგულისხმევი, ფარული,
saltık – 1. აბსოლუტური, 2. უეჭველი.

აფიქსი *-ı'n* აწარმოებს უმთავრესად არსებით სახელებს მოქმედების სახელის მნიშვნელობით. სპეციალურ ლიტერატურაში იგი ითვლება არაპროდუქტულად (Конов, 1956: §200, §195). განსხვავებით ამ კატეგორიის (არაპროდუქტული) სხვა აფიქსებისაგან, რეფორმის პროცესში ის არ გამოირჩევა ინტენსიური გამოყენებით, ერთვის ზმნის ფუძეებს და აწარმოებს არსებით და ზედსართავ სახელებს:

1. *açın* – აღმოჩენა, გამოაშკარავება; დაზვერვა,
bağın – დამოკიდებულება, კავშირი,
basın – პრესა,
esin – შთაგონება,
kıyın – უსამართლობა, ძალადობა, ძალმომრეობა,
yayın – გამოცემა.
2. სახელიდან სახელის (ზედსართავის) წარმოება:
başın – ძირითადი, მთავარი.

დღევანდელ თურქულში დამკვიდრდა რამდენიმე ახალი სიტყვა:

örneğin – მაგალითად,
karşın – საწინააღმდეგოდ, საპირისპიროდ,
sonucun – ბოლოს და ბოლოს, შედეგად,

çoğün – ხშირად, უმეტესად.

ხაზგასასმელია, რომ *-i²n* აფიქსი არ უნდა იყოს გაიგივებული უმახვილო *-(y)ı¹n* – აფიქსთან, რომელიც ძველ თურქულში იხმარებოდა ინსტრუმენტალისის მნიშვნელობით. დღევანდელ ენაში გვხვდება ისეთი ფორმები (ზმნიზედები), როგორიცაა: *yazın, güzün, kışın, ikindiyyin, yatsayın*. ჟ. დენი აღნიშნავს, რომ იგი „არაპროდუქტულია“ (Deny, 1921). „მენინსკი გვაძლევს აგრეთვე *sabahın, akşamın, kuşlupun, oruğün*“. შესაძლებელია, რომ ფორმები *örneğin, karşın, sonucun, çoğün* შექმნილია ძველი თურქულის ანალოგიით.

აფიქსი *-i¹ç/-a²ç* „ერთვის ზმნის და სახელების ფუძეებს და აწარმოებს არსებით სახელებს ინსტრუმენტის ან იარაღის მნიშვნელობით“ (Deny, 1921). ერთგვარად უცნაურია, რომ ძველ თურქულ აფიქსს, რომელიც ფიქსირებულია სალიტერატურო ენაში და დიალექტებშიც, აკად. ა. კონონოვი საერთოდ არ ეხება. ეს აფიქსი ინტენსიურად გამოყენებულია ახალი სიტყვების წარმოებისას.

1. ზმნიდან ნაწარმოები სახელები:

büyüteç – ლუპა, გამადიდებელი შუშა,

bağlaç – სკრეპი,

yaraç – ხელსაწყო, იარაღი, ინსტრუმენტი,

sayaç – მრიცხველი,

sıralaç – ჩანთა, ქაღალდების ჩასაწყოები,

olaç – შემთხვევა, ინცინდენტი.

2. სახელიდან ნაწარმოები სახელები:

ataç – მამა-პაპეული,

karaç – ცილი, ინსინუაცია,

araç – საშუალება,

sonuç – რეზულტატი,

ortaç – საშუალება.

რეფორმის პროცესში, ახალი სიტყვების წარმოებისას, ამ აფიქსს შეეძინა დამატებითი ფუნქციები:

1. ზმნის ფუძიდან მოქმედის სახელის წარმოება (*nomen agentis*):

aytaç – ოპერატორი,
tümleç – დამსრულებელი, დამამთავრებელი,
kapaç – უზურპატორი, დამპყრობელი,
kıyaç – ბოროტმოქმედი,
yargıç – მოსამართლე.

2. ზმნის ფუძიდან მოქმედების სახელის წარმოება:

doğaç – ექსპრომტი, იმპროვიზაცია,
deneç – ცდა, გამოცდა,
ayraç – სინჯი, გასინჯვა,
geziç – დაზვერვა, პატრული.

აქვე უნდა შევჩერდეთ *-maç/-meç* აფიქსზე, რომელიც წარმოადგენს *-maca/-mece*-ს მოკვეცილ ფორმას. იგი აწარმოებს სხვადასხვა მნიშვნელობის არსებით სახელებს (**КОНОВ, 1956: §176; Сафаров, 1949**), მათ შორის მოქმედი პირის (*nomen agentis*) მნიშვნელობით. ტრადიციულად ეს აფიქსი ითვლებოდა არაპროდუქტულად, თუმცა რეფორმის პროცესში გახდა ინტენსიურად გამოყენებული:

demeç – დეკლარაცია, განცხადება,
dermeç – ლიტერატურული ნარევი, კრებული,
eğmeç – რკალი; მშვილდი,
kurutmaç – საშრობი ქალაღდი,
soğutmaç – მაცივარი,
karmaç – ნარევი,
ayırmaç – 1. განმასხვავებელი ნიშანი; 2. საფაბრიკო (საფირმო) ნიშანი,
düzemeç – წესრიგი, რიგი, განლაგება,
dağıtmaç – გამავრცელებელი,
duymaç – რეპორტიორი,

almaz – 1. ტრანსფორმატორი; 2. ტელეფონის ყურმილი.

გვხვდება იშვიათი შემთხვევები, როდესაც აფიქსი ერთვის სახელებს, მაგალითად:

dilmaç – თარჯიმანი (რუს. толмач),

gönülmeç – 1. ყურადღება, პატივისცემა; 2. კომპლიმენტი.

აფიქსი *-ga²ç/-ka²ç/-gı¹ç/-kı¹ç* აწარმოებს არსებით და ზოგჯერ ზედსართავ სახელებს. ამ აფიქსით ნაწარმოები ახალი სიტყვების რიცხვი შედარებით მცირეა, ამიტომ იგი რჩება ნაკლებპროდუქტულ აფიქსად (Кононов, 1956: §199). ამავეს ადასტურებს ჩვენ მიერ შეკრებილი მასალის სიმცირე (15 ერთეული)

aldangaç – 1. სიცრუე; 2. ადვილად მოსატყუებელი პირი,

atlangaç – პარაშუტი,

bilgiç – ცრუმეცნიერი,

çevirgeç – კომუტატორი,

çizgeç – სახაზავი,

dayangaç – საყრდენი,

değişgeç – ცვალებადი,

düzengeç – (ფიზ.) რეგულატორი,

düzeygeç – ნიველირი,

özengiç – მუყაითი, ბეჯითი,

sürgünç – მალამო, ზეთი,

salingaç – 1. ქანქარა /საათის/; 2. მოცეკვავე,

yargıç – მოსამართლე.

ყველა ჩამოთვლილ სიტყვას გარდა *bilgiç*, *çevirgeç* და *yargıç* ლექსიკონზე მუშაობისას (Антелава, 1985) კონტექსტები ვერ დავუძებნეთ. ვიქრობთ, რომ ეს გვაძლევს შესაძლებლობას მივიჩნიოთ ისინი აშკარად ხელოვნურ და სუბიექტური სიტყვათშემოქმედების პროდუქტებად.

აფიქსი *-ი¹ი*, რომელიც აწარმოებს არსებით და ზედსართავ სახელებს, სპეციალურ ლიტერატურაში (КОНОНОВ, 1956: §196) მიჩნეულია არაპროდუქტულად, თუმცა გასათვალისწინებელია, რომ ამ აფიქსით წაწარმოები ახალი სიტყვების რაოდენობა საკმაოდ დიდია. ამდენად, მას არაპროდუქტულად ვერ ჩავთვლით.

adanç – დაპირება, პირობა,

alanç – კონფისკაცია,

atınç – ნალმი, ჭურვი,³

basınç – წნევა, დაწოლა,

bilinç – ჭკუა, გონება,

dayanç – საყრდენი, ბურჯი,

direnç – სიჯიუტე, ჯიუტობა; წინააღმდეგობა,

ezinç – ტანჯვა, წამება,

kakinç – საყვედური, მუნათი,

katinç – რთული, შედგენილი,

kıyınç – ტირანია, უღელი, სისასტიკე,

tapınç – 1. ღოცვა; 2. თაყვანისცემა; 3. კულტი,

örtünç – განუსაზღვრელ, ბუნდოვანი.

აფიქსი *-ი¹* თურქული ენის გრამატიკაში (КОНОНОВ, 1956: §196) კლასიფიცირებულია არაპროდუქტული აფიქსების ჯგუფში, რაც ერთობ საეჭვოდ მიგვაჩნია, რადგან სალიტერატურო ენაში დიდია ამ აფიქსით წაწარმოები სიტყვების რიცხვი, რასაც აგრეთვე ემატება ახალი სიტყვები (აღნუსხული გვაქვს 100 მეტი სიტყვა).

ამ აფიქსის წარმომავლობას J. Deny უკავშირებს *-ი¹k* აფიქსს, რომელსაც დაკარგული აქვს *-k* თანხმოვანი. „ზოგ შემთხვევაში, წერს იგი, ეს აფიქსი მოდის *-ი¹n* აფიქსიდან: *di-zi(n)*, *dolu(n)* და სხვ. (Deny, 1921).

როგორც წესი, აფიქსი *-ი¹* აწარმოებს არსებით სახელებს:

³საინტერესოა, რომ ეს ლექსემა თანამედროვე ენაში „ბრუნდება“ რეფორმის დროს. Mahmut Kaşgarlı-ს ლექსიკონში იგი წარმოდგენილია „*atuncu* – ნასროლი, ნატყორცნი“ ფორმით.

açı – კუთხე,
buyru – ბრძანება,
doku – ქსოვილი,
gezi – მოგზაურობა, ექსკურსია,
kazı – გათხრები,
oyu – ქანდაკება, სკულპტურა,
veri – საჩუქარი, ძღვენი.

აფიქსი $-ı/m/-a^2m$ ერთ-ერთი ყველაზე პროდუქტული აფიქსთაგანია. ამ აფიქსით ნაწარმოებია უამრავი ახალი სიტყვა, უმთავრესად არსებითი სახელები, თუმცა იშვიათად იგი ზედსართავი სახელების მანარმოებელიცაა.

არსებითი სახელები:

1. მოქმედების სახელი, რეზულტატი (მოკვეცილი ინფი-
ნიტივის სინონიმი). მათი უმრავლესობა ენაში დამკვიდრდა:

açım – 1. აღმოჩენა; 2. შესავალი,
basın – წიგნის ბეჭდვა,
çekilim – უკანდახევა,
dağılım – დაშლა, დანაწევრება,
onam – მონონება.

2. სხვადასხვა მნიშვნელობისა:

bilim – მეცნიერება, ცოდნა
değim – თავისებურება
deyim – გამოთქმა
eleştirim – კრიტიკა
kurum – საზოგადოება, ლიგა
diyem – 1. ჩვენება; 2. შინაარსი.

ამ აფიქსის მეშვეობით ნაწარმოებია სხვადასხვა სპე-
ციალური ტერმინი, რომელთა ერთი ნაწილი, აშკარა ხელო-
ვნურობის გამო, ენაში ვერ „ჩაენერა“.

birleşim – სინთეზი,
çağırışım – (ფილოს.) ასოციაცია,
evrim – ევოლუცია,
eytişim – დიალექტიკა,
denklem – (მათ.) განტოლება,
ünlem – შორისდებული,
ürem – პროცენტები,
öklem – ცნება,
yüklem – შემასმენელი.

ეს აფიქსი აწარმოებს რამდენიმე ზედსართავსაც:

eğlim – მოღუნული, მრუდე, გამრუდებული,
erim – სასიხარულო, სასიამოვნო (ამბავი),
berkem – გაძლიერებული, გამაგრებული,
saydam – გამჭვირვალე.

-ga²n/-ka²n/-gi¹n/-ki¹n ტრადიციულად არაპროდუქტული აფიქსი (КОННОВ, 1956: §194) ერთვის ზმნის ფუძეებს და აწარმოებს საგნის მუდმივი თვისების გამომხატველ ზედსართავებს.

argin – უძლური, სუსტი, ძალაგამოღებული,
batkın – გაკოტრებული,
belirgin – ცხადი, ნათელი, აშკარა,
doygun – სავსე, გავსებული, გაუღენთილი,
evgin – სასწრაფო, საჩქარო, გადაუდებელი,
dingin – მშვიდი, ნყნარი, მშვიდობიანი,
doğurgan – ნაყოფიერი,
direşken – მტკიცე, უდრეკი, გამძლე,
göçgün – გარდაცვლილი, განსვენებული.

გარდა ზედსართავებისა ეს აფიქსი აწარმოებს არსებით სახელებსაც. თურქულ ენაში ეს დასტურდება რამდენიმე მაგალითით: *yangın*, *sövgen*, *vurgun*. შედარებით დიდია ამ აფიქსით შექმნილი ახალი სიტყვების (არსებითი სახელების) რიცხვი.

1. ზმნიდან ნაწარმოები სახელები:

bilgin – მეცნიერი, სწავლული; სპეციალისტი,

eskin – ქარი,

örkün – 1. საყრდენი, საბჯენი, საძირკველი; 2. გავლენიანი პირი,

göçgün – ცხედარი,

etken – ინიციატორი, მოთავე,

savurgan – მფლანგველი.

2. ეს აფიქსი ერთვის აგრეთვე სახელებსაც (მართალია, შედარებით იშვიათად)

başkan – თავმჯდომარე,

emgen – მეაფთიაქე,

yalgın – მირაჟი, მოჩვენება,

özgen – თავისუფალი.

ძველი თურქული აფიქსი *-gi/-ki*, აწარმოებს „იშვიათი გამონაკლისის გარდა, არსებით სახელებს“ (Deny, 1921). ამ აფიქსით ნაწარმოები სიტყვების რიცხვი ძველ და თანამედროვე თურქულში საკმაოდ დიდია. მათ რაოდენობას მნიშვნელოვნად ზრდის მისი ფართოხმოვნიანი *-ga²/-ka²* ვარიანტის მეშვეობით ნაწარმოები ნეოლოგიზმები.

1. არსებითი სახელები იარაღის, ინსტრუმენტის მნიშვნელობით:

açkı – გასაღები,

baskı – წნეხი, პრესი, გირაგი,

delgi – ბურღი.

2. აბსტრაქტული სახელები:

düşkü – მარცხი, წარუმატებლობა; უბედურება,

görgü – გამოცდილება,

vargı – მიზანი; სურვილი.

საინტერესოა, რომ ჟან დენი (Deny, 1921) და აკადემი-

კოსი ა. კონონოვიც (Кононов, 1941: §175) აღნიშნავენ, რომ ეს აფიქსი აწარმოებს სიტყვებს 1) იარაღის, ინსტრუმენტის, ხელსაწყოს მნიშვნელობით; 2) სხვადასხვა მნიშვნელობის მქონე სახელებს მაგალითად, *içki, uyku, çizgi* და ა.შ. 1956 წელს გამოსულ გრამატიკის წიგნში ა. კონონოვმა გამოჰყო (ვფიქრობთ, დააკონკრეტა) ამ აფიქსის კიდევ ერთი ფუნქცია: „სიტყვების წარმოება მოქმედების შედეგის, საგნის მნიშვნელობით (Кононов, 1956: §192) და ნიმუშად მოიყვანა *çi-zgi, duygu, saygi, vergi, bilgi* და სხვ.

შეკრებილი მასალის დამუშავებამ გვიკარნახა კიდევ ერთი ფუნქციის დაზუსტება. კერძოდ, ახალი სიტყვების წარმოება ადგილის სახელების მნიშვნელობით:

durgu – გაჩერება, სადგომი,
bölge – უბანი, რაიონი, სექტორი,
sömürge – კოლონია,
sürülge – გადასახლების ადგილი,
ekelge – ყანა,
çekilge – თავშესაფარი.

ერთი საგულისხმო მომენტი: ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი სიტყვა ნაწარმოებია ზმნის ფუძიდან, მაგრამ ახალ სიტყვებში შეგვხვდა რამდენიმე სიტყვა, რომელიც შექმნილია სახელისაგან:

yetki – კომპეტენტობა, უფლება,
birge – საერთო, საზიარო; საზოგადო,
songu – სიკვდილი; სიკვდილის დრო,
genelge – ცირკულარი.

აფიქსი *-i¹nt(i¹)* შედგება ორი ელემენტისაგან *-i¹n* (უკუქცევითი გვარი) და *-(t)i¹ (-i¹nc)* აფიქსის ერთგვარი რეფლექსია) (Кононов, 1956: §197; Emre, 1943). ეს არაპროდუქტული აფიქსი აწარმოებს არსებით სახელებს მოქმედების სახელით ან რეზულტატის მნიშვნელობით:

akıntı – დინება,

avuntu – ნუგეში,
bağlantı – კავშირი; ურთიერთკავშირი,
kısıntı – 1. შეზღუდვა; 2. შემოფარგვლა,
çözüntü – 1. განცალკევება; 2. ანალიზი.

აფიქსი *-man/-men* 1930-იან წლებამდე ითვლებოდა არაპროდუქტულად („შემორჩენილი“ იყო რამდენიმე სიტყვაში) (Deny, 1921). რეფორმის პროცესში იგი აღორძინებულია და მოქცეულია ინტენსიური გამოყენების არეში. ამ აფიქსს სპეციალური ნაშრომი მიუძღვნა თურქმა ენათმეცნიერმა, მწერალმა, ყურანის თურქულ ენაზე ერთ-ერთმა მთარგმნელმა ბესიმ ათალაიმ (Atalay, 1940). ნაშრომში მას ჩამოთვლილი აქვს ამ აფიქსით ნაწარმოები 350 სიტყვა, შეკრებილი სხვადასხვა დიალექტში და ენაში შემოტანილი რეფორმატორების მიერ. ტრადიციულად აფიქსი ერთვის სახელების და ზმნის ფუძეებს და აწარმოებდა არსებით და ზედსართავ სახელებს. ახალი სიტყვები, რომელიც ენაში ჩნდება 1930-იან წლებში, ზოგიერთის გამოკლებით, არსებითი სახელებია ნაწარმოები ზმნის ფუძეებიდან.

აფიქსი *-sal/-sel* ცნობილია როგორც იშვიათი არაპროდუქტული აფიქსი (Deny, 1921; Кононов, 1956: §250), რომელიც აწარმოებდა ზედსართავ სახელებს (სულ რამდენიმე შემთხვევა). ეს აფიქსი რეფორმატრებმა ენაში „დააბრუნეს“ და მისი მეშვეობით შეიქმნა მრავალი ახალი სიტყვა. დღეს იგი ერთ-ერთი ყველაზე პროდუქტული აფიქსთაგანია.

anısal – გრანდიოზული, უზარმაზარი, მონუმენტური,
batisal – დასავლური,
derisel – კანის,
içsel – შინაგანი,
kamusal – საჯარო, საზოგადოებრივი,
tarımsal – სასოფლო-სამეურნეო,
yersel – ადგილობრივი, ლოკალური.

ზოგჯერ (შედარებით იშვიათად), იგი გვხვდება ვინრო-
ხმოვნიაანი ფორმითაც:

büksül – მრუდე, გალუნული,

damaksıl – სასისმიერი,

arasıl – პარალელური.

არის შემთხვევები, როდესაც აფიქსი ერთვის ზმნის
ფუძეებს:

büksül – მრუდე, გალუნული,

dokunsal – შეხებითი,

edinsel – შეძენილი,

görsel – საყურებელი,

ışitsel – სასმენი.

აფიქსი *-sal/-sel* ძველი თურქული აფიქსია. იგი დადას-
ტურებულია ისეთ თურქულ ძეგლებში, როგორიცაა *Divan-ı
Lügat't Türk, Muhakemet-ül-luğateyn, Dede Korkut, Lehçe-i Os-
mani* და დიალექტებში (იხ. *Derleme Dergisi*). 1960-იან წლე-
ბში მისი წარმომავლობის შესახებ თურქეთში დისკუსია
გაიმართა. დისკუსიის მასალები ქვეყნდებოდა პრესაში
და საენათმეცნიერო საზოგადოების ჟურნალ *Türk Dili*-ში.
დისკუსიის მსვლელობისას (მასში მონაწილეობდნენ ცნო-
ბილი თურქი ენათმეცნიერები თაჰსინ ბანგუოღლუ (*Tahsin
Banguoğlu*), ზეინეპ ქორქმაზი (*Zeynep Korkmaz*), ემინ ბაირა-
ქთაროღლუ (*Emin Bayraktaroğlu*) და ჰაიდარ ედისკუნი (*Ha-
ydar Ediskun*), თუმცა მოკამათები ამ საკითხზე ვერ შეთან-
ხმდნენ.

თაჰსინ ბანგუოღლუს წერილში „*Nisbet Sıfatları ve -sal,
-sel*“ (*Dünya Gazetesi*, 1965) და ემინ ბაირაქთაროღლუ სტა-
ტიაში „*Sal ve Sel Hikayesi*“ (*Meydan*, 1965) აღნიშნული აფიქსი
განიხილებოდა როგორც დამოუკიდებელი. ამ აზრს დაუპირ-
ისპირდნენ ჰაიდარ ედისკუნი და ზეინეფ ქორქმაზი, რომ-
ლებიც *-sal/-sel* აფიქსის წარმოშობას იკვლევდნენ *-al/-el/-il/-
il/-ul/-ül/* აფიქსთან მიმართებაში და *-sal/-sel*-ში ხედავდნენ

-si/-si/-su/-sü/ ელემენტს – III პირის მხოლობითი რიცხვის კუთვნილებით აფიქსს. თუ აღნიშნული ავტორების აზრს დავეთანხმებით, მაშინ გვექნება, რომ -sal<-si+al და ა.შ. ყოველ შემთხვევაში, თუ სიტყვების მნიშვნელობებიდან გამოვალთ, ამ ჰიპოთეზას ანგარიში შეიძლება გაენიოს.

რაც შეეხება -l/-(a²)l/-(l¹)l, იგი დამოუკიდებელ აფიქსა-დაც გვევლინება (Рамстедт, 1957). რეფორმამდე ეს აფიქსი შემორჩენილი იყო რამდენიმე სიტყვაში (Кононов, 1956: §250). რეფორმის პროცესში ამ აფიქსით შექმნილია ახალი სიტყვების მნიშვნელოვანი რაოდენობა. აფიქსი ერთვის სახელურ და ზმნის ფუძეებს და ძირითადად აწარმოებს ზედსართავ სახელებს:

ayral – არაჩვეულებრივი, განსაკუთრებული (*ayra*),
başal – მთავარი, ძირითადი (*baş*),
bölge – რაიონული (*bölge*),
derecel – თანმიმდევრული (*derece*),
eril – (გრამ.) მამრობითი სქესი (*er*),
ilkel – დანყებითი, თავდაპირველი (*ilk*),
özel – სპეციალური, განსაკუთრებული (*öz*).

გარდა ზედსართავი სახელებისა ეს აფიქსი აწარმოებს არსებით სახელებსაც:

aral – არქიპელაგი (*ara*),
karal – ბრბო (*kara*),
kural – (გრამ.) წესი (*kurmak*),
kurul – საბჭო, პარლამენტი, ორგანო (*kurulmak*),
ödül – პრემია (*ödemek*),
ucel – საზღვარი, კიდე (*uc*),
irdel – კვლევა, შესწავლა (*irdemek*).

აფიქსი -y/-a²y აკადემიკოს ა. კონონოვის შენიშვნით თურქული ენისათვის უცხოა. ვფიქრობთ, იგულისხმება სალიტერატურო თურქული ენა (Кононов, 1956: §250), რადგან თურქული ენის დიალექტებში ფიქსირებულია ამ აფიქსით

ნაწარმოები უამრავი სიტყვა. ჯ. ლუისს მიაჩნია, რომ აღნიშნული აფიქსი თურქულ ენაში ჩალათაურიდან შევიდა (Lewis, 1967). თანამედროვე თურქულ სალიტერატურო ენაში ეხვედებით ამ აფიქსით ნაწარმოები ლექსემების გარკვეულ რაოდენობას. ზოგი მათგანი დიალექტიზმია (*güney* – სამხრეთი, *kuzey* – ჩრდილოეთი, *aday* – კადიდატი, *abay* – ყურადღება), ზოგიც ძველი თურქულიდან შემოსული (*alpay* – დამპყრობელი). ვფიქრობთ, რომ ამ ფაქტმა განაპირობა ანალოგიით ახალი სიტყვების (არსებითი და ზედსართავი სახელების) შექმნა სახელური და ზმნური ფუძეებისაგან.

1. არსებითი სახელები: ზედსართავი სახელები:

birey – ინდივიდი, პიროვნება (*bir*),
çoğay – მაქსიმალური (*çok*),
imay – ნიშანი; ქარაგმა (*im*),
düşey – ვერტიკალური (*düşmek*),
olay – შემთხვევა, მოვლენა (*olmak*),
onay – შესაფერისი, მისაღები (*onamak*),
sanay – ფანტაზია (*sanmak*),
azay – მინიმალური (*az*),
sıray – სახე, გარეგნობა (*sıra*),
tuğay – (სამხ.) ბრიგადა (*tuğ*),
değey – კონტაქტი, შეხება (*değmek*),
deney – ცდა, გამოცდა (*denemek*),
dengey – სიმძიმის ცენტრი (*denk*),
dikey – პერპენდიკულარი (*dik*),
direy – ცხოველთა სამყარო (*diri*),
düzey – დონე (*düz*),
gizay – წმინდა ადგილი, ტაძარი (*giz*),
görey – ხედი, პანორამა (*görmek*),
oturay – სამგზავრო ვაგონი (*oturmak*),
yöney – (სამხ.) ფრონტი, წინა ხაზი (*yön*),
yüzey – ზედაპირი (*yüz*).

გ. ზმნების მანარმოებული აფიქსები

რეფორმის პროცესში შექმნილია ზმნების დიდი რაოდენობა. ძირითადად ეს არის სინთეტური წარმოების რთულ-ფუძიანი ზმნები. რაც შეეხება მარტივფუძიან ზმნებს, მათი რიცხვიც საკმაოდ დიდია. ხშირ შემთხვევაში ახლად ნაწარმოები ზმნის ფუძე ემთხვევა ძირეული ზმნიდან ნაწარმოებ სახელს და, ამდენად, მეორად წარმოებასთან გვაქვს შეხება:

ayrışmak – დანაწევრება (*ayrış* – *ayırmak*),

bağınmak – დამორჩილება (*bağın* – *bağmak*),

birakışmak – დაზავება, დროებითი ზავის დადება (*birakış* – *birakmak*),

dergimek – შეკრება (*dergi* – *dermek*),

dönümek – მონანიება; აღიარება (*dönü* – *dönmek*),

etkimek – მოქმედება; გავლენის ქონა (*etki* – *etmek*).

შედგენილი ზმნებიდან აღსანიშნავია:

ა) *-la/-le* აფიქსით ნაწარმოები ზმნები:

bağıtlamak – ზავის, ხელშეკრულების დადება,

bengilemek – უკედავყოფა,

berilemek – გამართლება,

birlemek – უნიფიცირება,

dilgilemek – ანატომირება, გვამის გაკვეთა,

yayınlamak – ტრანსლაცია, გადაცემა.

ბ) *-d(a²)/-t(a²)* აფიქსით ნაწარმოები ზმნები:

irdelemek – კვლევა, გამოკვლევა,

yandamak – მომხრედ დადგომა, მფარველობა,

oydamak – ჩაგონება,

oruntamak – წარდგენა.

გ) ახალი ზმნების დიდი რაოდენობა შექმნილია *-lan/-len* აფიქსის მეშვეობით:

başatlanmak – ბატონობა, მბრძანებლობა,

berilenmek – გამართლება,
iyelenmek – დაუფლება, დასაკუთრება, დაპატრონე-
ბა,
ilgillenmek – დაინტერესება,
ekşitlenmek – უანგვა, დაუანგება.

დ) ანალიტიკური ზმნები

(შედარებით ნაკლები რაოდენობა):

düşgelmek – შეხვედრა,
düzeylemek – გათანაბრება, გასწორება,
boynalmak – ვალდებულების აღება,
yeğniletmek – შემსუბუქება,
biretmek – გაერთიანება, უნიფიკაცია,
yönetmek – ხელმძღვანელობა, წარმართვა,
özetmek – რეზიუმირება, მოკლედ გადმოცემა.

აღსანიშნავია, ახალი სიტყვების შექმნის რეფორმი-
სათვის დამახასიათებელი ტენდენცია, რომელიც სრულ
თანხმობაშია თურქული ენის სიტყვათწარმოების წესებთან
და, რომლის „ამოქმედებამ“ თურქულ საენათმეცნიერო სა-
ზოგადოებას მისცა საშუალება „ენიდან „განედევნა“ მთელი
რიგი არაბული ლექსიკური ბუდეები და შეეცვლა ისინი
თურქული ძირიდან ნაწარმოები სიტყვა-ტერმინებით“ (Heyd,
1956: 88). მაგალითად:

არაბული *ğm*’-ს ნაცვლად შემოსული *top*- ზმნის ძირით
შეიქმნა ისეთი ახალი სიტყვა-ტერმინები, როგორიცაა: *top-
laç, toplam, toplama, toplanak, toplanık, toplasım, topluluk, toplum,
toplumsal, toplumbilim, toplumbilimci, topluluk, toplumculuk, top-
lumdaş, toplantı* და ა.შ.

არაბული *tb*’ შეიცვალა *bas*- ზმნის ძირით, შესაბამისად
ჩამოყალიბდა ამ ძირზე დაფუძნებული სიტყვა-ტერმინების
ოჯახი: *bası, basım, basımcı, basımcılık, basın, baskıevi, basımevi,
basmacı* და ა.შ.

ასევე არაბული *ğih* შეიცვალა ძველმა თურქულმა სიტ-

ყვამ *yön*, რომლის მეშვეობით რეფორმის პროცესში შეიქმნა ახალი სიტყვების მთელი რიგი: *yönelik, yönelim, yöneliş, yönel-me, yönelmek, yöneltik, yöneltmek, yöneltim, yönetimli, yöneltme*, და სხვ. არაბული *’lm* შეიცვალა თურქული *bil-* ძირით და შესაბამისად გაჩნდა ამ ძირზე დაფუძნებული ახალი სიტყვების მნიშვნელოვანი რაოდენობა *bilge, bilgelik, bilgi, bilgilenme, bilgilenmek, bilgin, bilginlik, bilim, bilimci, bilimcilik, bilimsel, bilimsiz, bilimtay* და სხვ.

მსგავსი შემთხვევა თანამედროვე თურქულ ენაში საკმაოდ ხშირია. აქვე უნდა ითქვას, რომ ახალი სიტყვების დიდი რაოდენობა ენამ არ მიიღო და ისინი შეიძლება განხილულ იქნას, როგორც სუბიექტური სიტყვათწარმოების ნიმუშები. მათი რაოდენობა არც თუ მცირეა. ხშირად ამგვარ ლექსიკურ ერთეულებს თურქეთში დღესაც მოგონილს (*uydurma*) უწოდებენ. ეს ერთგვარად დამამცირებელი ტერმინი ზოგადად საენათმეცნიერო საზოგადოების მიერ რეკომენდებულ ენაზეც ვრცელდება.

4. უცხო სიტყვების „გათურქულება“

საინტერესოა „ახალი“ სიტყვების ჯგუფი, რომელიც მიღებულია უცხო ლექსიკური ერთეულების „გათურქულების“ გზით. ასეთ სიტყვებს რეფორმატორები ხშირად თურქული წარმომავლობის ლექსებებად მიიჩნევენ. შეკრებილ მასალაში (*Антелава, 1985*). შესაძლებელი გახდა გამოგვეყო უცხო ენებიდან შემოსული სიტყვების „გათურქულების“ შემდეგი საშუალებები:

1. უცხო სიტყვის ფონეტიკური ტრანსფორმაცია (ერთი და იმავე მნიშვნელობის უცხო სიტყვა ჟღერადობით ემსგავსება ევროპულ და ზოგჯერ არაბულ სიტყვას; ფონეტიკური კალკა):

cumur – რესპუბლიკა (არ. *cumhur*),

nomal – ნორმალური (ფრ. *normal*),

sekin – მშვიდი, წყნარი (არ. *sakin*),
sayistik – სტატისტიკა (ფრ. *statistique*),
terim – ტერმინი (ფრ. *terme*),
desen – ნახატი (ფრ. *dessin*),
edev – ზრდილობა (არ. *edeb*),
geçiv – სატირა (არ. *hiciv*),
otan – სამშობლო (არ. *vatan*),
belleten – კრებული, ჟურნალი (ფრ. *bulletin*),
okul – სკოლა (ფრ. *école*),
irkil – 1. წინასწარმეტყველი, ორაკული; 2. ქურუმი (ფრ. *oracle*),
diyelek – (ფრ. *dialecte*).

ამ ჯგუფში წარმოდგენილი სიტყვების „თურქულობაზე“ საუბარი, ფვიქრობთ უსაფუძვლოა. ბუნებრივია, ჩნდება კითხვა: რამდენად გამართლებულია ფონეტიკურად სახეცვლილი უცხო სიტყვა ჩაითვალოს თურქული წარმომავლობის სიტყვად? პასუხად, მკითხველს შევახსენებთ, რომ ენაში ამ და სხვა მსგავსი ლექსიკური ერთეულების მნიშვნელოვანი რაოდენობა გაჩნდა „დიდი ლინგვისტური ანკეტიის“ სამუშაო ბარათებში და „მზის ენის თეორიის“ აღზევების წლებში, რაც ემთხვევა უკიდურესი პურიზმის პერიოდს. მიუხედავად „პურისტების“ ენერგიული მცდელობისა ამგვარი სიტყვების უმრავლესობამ ენაში ფეხი ვერ მოიკიდა. მაგრამ რამდენად „თურქულია“ საენათმეცნიერო საზოგადოების მიერ რეკომენდებული *okul*, *belleten*, *terim*, *diyelek* ანუ ისეთი სიტყვები, რომელიც ენაში დამკვიდრდა, ინტენსიურად იხმარება, მაგრამ მათი თურქული წარმომავლობა გარკვეულ ეჭვს იწვევს? რატომ?

რეფორმატორების მტკიცებით, ყველა ეს სიტყვა ნაწარმოებია თურქული ზმნებიდან:

oku-mak – კითხვა; სწავლა, მაგრამ მას ერთვის თანამედროვე თურქული სალიტერატურო ენის პროდუქტული სიტყვათმანარმოებელი აფიქსი *-l*, რომელიც

არ ქმნის არსებით სახელებს ადგილის სახელის მნიშვნელობით;

bellet-mek – 1. დასწავლება, დამახსოვრებინება; 2. გამოჩენა, გამოაშკარავება; + *-en* ანმყო დროის მიმღეობის მანარმოებელი აფიქსი. *belleten* – მიმღეობის გასუბსტანტივიზაციის მაგალითია. ამ შემთხვევაში და ასევე ქვემოთ მოტანილ სიტყვებზე საუბრისას, უსათუოდ აღსანიშნავია მათი მნიშვნელობის შეუსაბამობა ფუძის სემანტიკასთან *ter-//der-mek* (ძვ. თურქ.) – 1. შეგროვება, დაგროვება; 2. შექმნა (წიგნის); + *-im* აფიქსი;

diye – აბსოლუტივია *de-mek* ზმნისა.

და ბოლოს, უნდა ითქვას, რომ ყველა ეს სიტყვა შექმნილია „თურქული ზმნის ფუძეზე დართული აფიქსის მეშვეობით ფრანგულ სიტყვებთან „თავისუფალი ასოციაციით“.

ბუნებრივია იბადება კითხვა: რისთვის გახდა საჭირო ამგვარი ლექსიკური „ვარჯიშები“? ვფიქრობთ, პასუხი შემდეგში უნდა ვეძებოთ.

ცნობილია, რომ ენის რეფორმა მიზნად ისახავს უცხო ლექსიკურ-გრამატიკული ელემენტების განდევნას თურქული ენიდან და მათ შეცვლას საკუთრივ თურქული შესატყვისებით. ეს მიზანი (პროგრამის სახით) დაუსახა საენათმეცნიერო საზოგადოებას ათათურქმა 1933 წ. 8 მარტს ჩანკაიაში⁴ „საზოგადოების“ ხელმძღვანელებთან შეხვედრისას. მან მოითხოვა დაჩქარებულიყო ოსმანლიჯას თურქული შესატყვისების შერჩევის პროცესი და დასრულებული სამუშაო ასახული ყოფილიყო „ოსმანლიჯას თურქული შესატყვისების“ ლექსიკონში, რომელსაც *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* (საზოგადოების მაშინდელი დასახელება) გამოსცემდა მეტად შემჭიდროებულ ვადებში. ამიტომ არ არის გასაკვირი ის ენთუზიაზმი, რომლითაც „საზოგადოება“ ამ დავალების შესრულებას შეუდგა. შერჩეული შესატყვისები სათითაოდ

⁴ *Çankaya* — თურქეთის პრეზიდენტის სასახლე-რეზიდენცია ანკარაში.

განიხილებოდა და შემდეგ ქვეყნდებოდა საზოგადო-პო-
ლიტიკურ კრებულში „*Hâkimiyet-i Milliye*“. ამ კრებულში
1933 წ. 9 ივლისს გასაჯაროვდა რეფორმატორების მუშა-
ობის პრინციპები, რომელიც ჩამოაყალიბა ცნობილმა თუ-
რქოლოგმა და არაბისტმა ნაიმ ჰაზიმ ონატმა (Naim Hazim
Onat, 1889-1953):

1. ხალხში გავრცელებული სიტყვა, მიუხედავად მისი
წარმომავლობისა უნდა ჩაითვალოს თურქულად;

2. შესატყვისები უნდა იყოს საკუთრივ თურქული. *Ka-
lem*-ის ნაცვლად შემოგვაქს *yazak*. ამათგან დარჩეს ის, რომე-
ლიც უფრო გამოყენებული იქნება (Levend, 2010: 417).

ზოგ შემთხვევაში, როდესაც ისეთ სიტყვებს და ტერ-
მინებს, როგორიცაა: *cumhuriyet, cebir, hiciv, terim, zaman*
და ა.შ. შესატყვისი ვერ დაეძებნა, ხოლო ის უცხო ლექს-
ემები, რომლებიც ცოცხალ მეტყველებაში და სალიტე-
რატურო ენაში დამკვიდრდნენ (მათი რაოდენობა დიდია),
თურქებისთვის უპირობოდ თურქული იყო და მათ ვერავი-
თარი „საკუთრივ თურქული“ სიტყვები ვერ შეცვლიდნენ,
რეფორმატორებმა ერთგვარ კომპრომისს მიმართეს და
ასეთი სიტყვები „გაათურქულეს“. ამის საილუსტრაციოდ
ვფიქრობთ საკმარისია ქვემოთ მოტანილი უცხო წარმო-
მავლობის ლექსიკური ელემენტების თურქული სიტყვათმა-
წარმოებელი აფიქსებით გაფორმებული სიტყვა-ტერმინები,
რომლებიც ხშირად თურქებისათვის სრულიად ახალი ცნე-
ბების გამომხატველი იყო:

cumurcu – რესპუბლიკელი,

cumursal – რესპუბლიკური,

akılcı – რაციონალისტი,

cinsel – 1. საგვარეულო, 2. სასქესო,

atomal – ატომური,

ideyel – 1. სულიერი, 2. იდეური,

tezgi – აჩქარება, სიჩქარე,

cebirsal – ალგებრული,

yetsiz – უძლური.

ზემოთ უკვე გვექონდა საუბარი ერთი ძირიდან ერთი და იმავე აფიქსით ნაწარმოები განსხვავებული მნიშვნელობის *çikat – çikit* ტიპის სიტყვებზე. რეფორმის პროცესში გაჩნდა ამ ტიპის „ახალი“ სიტყვების დიდი რაოდენობა:

ayrıç – თავი, კარი (ნიგნის),

ayraç – 1. სინჯი; 2. რეაქტივი,

andıç – 1. მემორანდუმი, 2. უბის წიგნაკი,

andaç – 1. საჩუქარი, 2. ხსოვნა,

anlatık – მოთხრობა,

anlatıç – ანექდოტი,

çıkak – გამოსავლელი,

çikağ – გამოშვება,

çizgeç – წესი,

çizgiç – სახაზავი, ტრანსპორტირი,

bölek – 1. პარაგრაფი; 2. მუხლი (კანონის), 3. (მუს.)

კუპლეტი,

bölük – (სამხ.) ჯგუფი, ესკადრონი,

kural – წესი,

kurul – საბჭო, ორგანო,

ödel – ვადა, განვადება,

ödül – ჯილდო, პრემია, პრიზი.

ვფიქრობთ, რომ ამგვარი სიტყვების არსებობა შეიძლება აიხსნას რეფორმატორების ერთგვარი სურვილით განსხვავონ სიტყვის საერთო მნიშვნელობა მისი ვიწრო ტერმინოლოგიური მნიშვნელობისაგან, რისთვისაც მიმართავენ აფიქსისეულიზმის დიფერენცირებას. ასეთი ლექსიკოგრაფიული მანიპულაციები კიდევ ერთხელ ადასტურებს „ახალი“ სიტყვების შექმნის სტიქიურობას და გვაბრუნებს 1930-იან წლებში (უკიდურესი პურიზმის პერიოდი), როდესაც ენის რეფორმატორები თავისუფლად მოქმედებდნენ თურქეთის რესპუბლიკის პრეზიდენტის „კურთხევით“ და მფარველობით. მაგრამ მიუხედავად „პურისტების“ ძალისხმევისა, მათ მიერ ბევრი ახლადშექმნილი სიტყვა ენამ ვერ იგუა. დღეს ე.წ. თურქული ნეოლოგიზმების ლექსიკონებში ასეთი სიტყვები

ხშირად წარმოდგენილია უკონტექსტოდ და მხოლოდ სუბიექტური სიტყვათწარმოების ილუსტრაციებია.

5. სინტაქსურ-მორფოლოგიური წესი (კომპოზიტები)

1940-1950-იან წლებში რეფორმის პროცესი აღინიშნება ერთგვარი ტენდენციით. კერძოდ, საენათმეცნიერო საზოგადოება თავს არიდებს ენაში სხვა თურქული ენებიდან სიტყვების „შემოტანას“. ეს აიხსნება იმით, რომ, მიუხედავად მათი „თურქულობისა“ ამ ლექსიკამ სალიტერატურო, ოფიციალურ (ბიუროკრატიულ) თუ სალაპარაკო თურქულში ფეხი ვერ მოიკიდა, რადგან მასებისთვის იგი უცხო და გაუგებარი იყო. ამავე პერიოდში საენათმეცნიერო საზოგადოებამ სერიოზული მუშაობა ჩაატარა ძველ და თანამედროვე ენაში სიტყვათწარმოების სხვადასხვა საშუალებების შესასწავლად.

ახალი სიტყვების დიდი რაოდენობა შექმნილია სინტაქსურ-მორფოლოგიური წესით – კომპოზიტების წარმოებით. ამ პრინციპით შექმნილი ახალი სიტყვები შეიძლება დაიყოს რამდენიმე ჯგუფად:

1. არსებითი სახელი არსებით სახელთან:

yarbay – პოლკოვნიკი,

yılcağ – წელიწადის დრო, სეზონი,

korkomutan – კორპუსის მეთაური,

sesbilim – ფონეტიკა,

toplumbilm – სოციოლოგია, საზოგადოებრივი მეცნიერება,

kamubay – ნაჰიეს, თემის უფროსი,

ilbay – გუბერნატორი, ვალი,

batıyel – დასავლეთის ქარი.

2. ზედსართავი სახელი არსებითთან:

uzyazi – კალიგრაფია,

uzdil – მჭერმეტყველი,
aksoy – კეთილშობილი, არისტოკრატი,
eşkenar – ტოლგვერდა,
büyükayı – დიდი დათვის თანავარსკვლავედი,
büyükelçi – საგანგებო და სრულუფლებიანი ელჩი,
kısagörü – ბეცი, ახლომხედველი,
ağırbaşlı – სერიოზული.

3. რიცხვითი სახელი არსებითთან:

dörtgen – 1. ოთხკუთხედი; 2. ოთხკუთხა, კვადრატული,
dörtüyön – დედამინის ოთხი მხარე,
ilköğretim – დანყებითი სწავლება,
ilkçağ – ძველი დრო, ძველი ეპოქა,
üçgen – სამკუთხედი,
sekizgen – რვაკუთხედი.

4. დამხმარე სიტყვა არსებითთან:

asbaşkan – ვიცე-პრეზიდენტი,
asdirektör – დირექტორის მოადგილე,
asteğmen – უმცროსი ლეიტენანტი,
astöz – ჰიპოთეზა, ვარაუდი,
asbiling – ქვეცნობიერება,
bilinçaltı – ქვეცნობიერება,
dışbükey – ამოზნექილი, გამოზნექილი,
içbükey – ჩაზნექილი,
ıktüzük – შინაგანანწესი,
öngörü – წინდახედული, შორსმჭვრეტელი,
ortaelçi – დესპანი,
okuldışı – სკოლის გარეშე,
okulöncesi – სკოლამდელი,
okulsonrası – სკოლისშემდგომი,
olağanüstü – არაჩვეულებრივი, უჩვეულო; საგანგე-

ბო,

olağandışı – არაბუნებრივი, განსაკუთრებული, ფანტასტიკური.

გარდა ამისა, შეიძლება დავასახელოთ რთული სიტყვების (კომპოზიტების) სხვა ტიპებიც. მაგ. მიმღეობა მიმღეობასთან, დამხმარე სიტყვა მიმღეობასთან, არსებითი სახელი მიმღეობასთან და სხვ.

uyurgezen – მოვარეული,

biçerdöğër – მანქანა, რომელიც მკის და ლენავს,

değërbilir – ფასის მცოდნე, შემფასებელი,

içgüder – რწმუნებული,

ısıölçer – კალორიმეტრი,

uçaksavar – საზენიტო ქვემეხი.

აღსანიშნავია, რომ კომპოზიტების შექმნისას, საზოგადოებამ უარი ვერ თქვა უცხო ლექსიკის (არაბული, სპარსული, ბერძნული, ფრანგული და სხვ.) გამოყენებაზე:

asdirektör – დირექტორის მოადგილე,

askomisyon – ქვეკომისია,

bağşehir – დედაქალაქი,

dinayrısı – არარელიგიური, საერო,

dışdinsel – არარელიგიური, საერო,

dışnomal – არაბუნებრივი, არანორმალური,

hakyeri – სასამართლო,

hoşgörü – მოთმინება, შემწყნარებლობა,

şarbay – ქალაქის თავი,

şartbeti – კონტრაქტი.

შენიშვნა: *ast>as* თანამედროვე თურქულ სალიტერატურო ენაში გვხვდება მხოლოდ ნეოლოგიზმებში.

რეფორმის ზოგიერთი შედეგი

ბუნებრივია, იბადება კითხვა: მიაღწია თუ არა საენათმეცნიერო საზოგადოებამ მიზანს? გათავისუფლდა თუ არა თურქული ენა უცხო (არაბული და სპარსული) ლექსიკისაგან?

უთუოდ ხაზგასასმელია, რომ რეფორმამ დიდი გავლენა იქონია თანამედროვე თურქული ენის განვითარების პროცესზე. დღეს ასაკობრივად განსხვავებული თაობები ერთმანეთს თავისუფლად ესაუბრებიან. თუმცა დღევანდელი საშუალო სკოლის მოწაფეს „ოსმანლიჯა-თურქული“ ლექსიკონის გარეშე გაუჭირდება 1930-1940-იანი წლების თუნდაც ლათინური ანბანით დანერგილი ტექსტების გაგება.

ენა შეიცვალა. სალაპარაკო ენამ, ძირითადად, შეინარჩუნა თავისი სტანდარტი, რასაც ვერ ვიტყვით მედიას ენაზე: მასში თვალშისაცემი სიჭარბით შემოვიდა და შემოდის დასავლური (ანგლო-ამერიკანიზმები) ლექსიკური ელემენტი (უმთავრესად ტერმინები), რომელიც სწრაფად იკავებს მნიშვნელოვან ადგილს პროფესიულ ენაში (მედიცინა, კავშირგაბმულობა, ელექტრონიკა, პოლიტიკა, ეკონომიკა, შოუ-ბიზნესი...) და თანდათანობით სასაუბრო ენაშიც ჩნდება. ეს ხდება მაშინაც, როდესაც არსებობს მათი თურქული შესატყვისები. მაგალითად: *bilgisayar* – კომპიუტერი; *bilinçaltı* – ქვეცნობიერება; *enlem* – განედი; *sesbilim* – ფონეტიკა; *batisal* – დასავლური და ბევრი სხვა.

ნასესხები ანგლიციზმების რაოდენობა და სისწრაფე, რომლითაც ეს სიტყვები ჩნდება დღევანდელ თურქულ ენაში, გვაფიქრებს, რომ ეს პრინციპი შეიძლება გახდეს განმსაზღვრელი სხვადასხვა დარგის თურქული ტერმინოლოგიის ფორმირების მიმდინარე პროცესში (ანთელავა, 2014).

და კვლავ ვუბრუნდებით კითხვას: მიაღწია თუ არა თურქულმა საენათმეცნიერო საზოგადოებამ მიზანს: გათავისუფლდა თუ არა თურქული ენა უცხო (არაბული და სპარსული) ლექსიკისაგან?

პასუხის გასაცემად მოვიხმეთ ზოგიერთი სტატისტიკური მონაცემები:

1. 1925 წლის 21 დეკემბრის გაზეთი „Akşam“. საშუალოდ მთელს გაზეთზე მოდის: თურქული სიტყვების – 26%; არაბული და სპარსული ლექსიკის – 68%; ევროპეიზმების – 6%;

1962 წლის 18 მაისის გაზეთი „Akşam“. საშუალოდ მთელს გაზეთზე მოდის: თურქული სიტყვების – 61%; არაბული და სპარსული ლექსიკის – 29%; ევროპეიზმების – 10%.

რეფორმის ერთ-ერთი აქტიური გამტარებელი, ლიტერატურის კრიტიკოსი და მწერალი ქონურ ერთოფი (Konur Ertop), რომელსაც ეკუთვნის ეს დაკვირვება, წერს, რომ თანამედროვე სამწერლო ენის ლექსიკის 48% ძველი თურქული სიტყვებია (ეს ის სიტყვებია, რომელიც ხალხმა შემოგვინახა) და 13% ახლადშექმნილი ლექსიკური ერთეულებისა (*Dil Devriminin kazandırdığı yeni sözler*).

2. 1967 წლის 26 აგვისტოს თურქულმა საენათმეცნიერო საზოგადოებამ თავის ბიულეტენში გამოაქვეყნა ცნობები თურქული ლექსიკური ფონდის შესახებ. ცნობების თანახმად იმ დროისთვის თურქული წარმომავლობის სიტყვების რაოდენობა (იგულისხმება სხვადასხვა თურქული ენა) 1902 წელთან შედარებით გაიზარდა 16%-ით, ევროპეიზმების რიცხვი – 11%-ით. ამავე პერიოდში არაბული და სპარსული სიტყვების რაოდენობა შემცირდა შესაბამისად 19% და 8%. იმავე პუბლიკაციის მონაცემებით „...65 წლის წინათ თურქულ სალაპარაკო ენაში თურქულძირებიანი სიტყვები შეადგენდა 38%, ამჟამად (1967 წელს – გ.ა.) მათი რიცხვი 54%-მდე გაიზარდა, ხოლო სალიტერატურო ენაში 75% მიიღწია“. ამავე ბიულეტენის თანახმად, 1924 წლის თურქეთის კონსტიტუციაში თურქული სიტყვე-

ბის რაოდენობა 25% უდრიდა, ხოლო 1961 წლის კონსტიტუციაში მათმა რიცხვმა 70% მიაღწია.

დაახლოებით ამავე ციფრებს გვანვდის თურქი ენათმეცნიერი და ლექსიკოგრაფი ალი ფუსქულიოღლუ (Püsküllüoğlu, 1968): „1932 წლამდე ჩვენს ლექსიკონში, – წერს იგი, – 30000 სიტყვიდან 12 700 ანუ 43 % თურქული იყო, ამათგან 35% სამწერლო ენაში გამოიყენებოდა. დღევანდელ ლექსიკონში (1966 წ. – გ.ა.) შეტანილი 27 000 სიტყვიდან 15 000 თურქულია ანუ 58%, სამწერლო ენაში კი ფიქსირებულია თურქული სიტყვების 72%... 34 წლის მანძილზე თურქულ ენას 3 000 ახალი სიტყვა შეემატა“.

ზემოთ მოტანილ სტატისტიკურ მასალას ხშირად ენი-ნაალმდეგება ოპოზიციონერების განსხვავებული მონაცემები, რომელთა მიხედვით რეფორმატორების აქტიური მოღვაწეობის შედეგად, შედარებით მოკლე დროში, თურქული ენა საოცრად „გაღარიბდა“. ამ შემთხვევაში „გაღარიბება“ გატოლებულია ენიდან ბევრი უცხო (არაბული, სპარსული) სიტყვის „აღაგმვასთან“ და მათი შეცვლა „ახალი“ ლექსიკით, რაც, მათი აზრით, არ შეიძლება შეფასდეს „ენის ბუნებრივი განვითარების პროცესად“.

გვერდს ვუვლით ურთიერთსაწინააღმდეგო ციფრების ანალიზს და მკითხველს წარმოვუდგენთ შედარებით ახალ მონაცემებს:

თურქულ ენაში სიტყვების რაოდენობა თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოების 2018 წ. 5 აგვისტოს მონაცემებით 116 400 ერთეულით განისაზღვრება, რომელთაგან 14 ათასზე მეტი შემოსულია სხვა ენებიდან. ამათგან 6 516 სიტყვა არაბულია, 1 375 სპარსული, 5 540 ფრანგული, 105 გერმანული, 607 იტალიური, 518 ინგლისური, 448 (Rumca) მცირე აზიის (პონტოს) ბერძნული.

ამ რაოდენობაში იგულისხმება ახალი სამეცნიერო-ტექნიკური, სამედიცინო, ზოგადად კულტურული, სპორტული და ა.შ. ტერმინოლოგია.

ამ და სხვა გათვლების ანალიზის შედეგად შეიძლება

შედარებით ზუსტი სურათის გამოკვეთა: თუკი თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოების დაარსებამდე თურქული წარმომავლობის ლექსიკური ელემენტების რაოდენობა სალიტერატურო თურქულში შეადგენდა 35-40%, დღეს ეს რიცხვი გაზრდილია 80-85%-მდე. მათი რაოდენობა განსხვავებულია სხვადასხვა ავტორების ნაწარმოებების ლექსიკის თვალსაზრისით. კერძოდ, იგი ბევრად მაღალია რეფორმის მომხრე თანამედროვე მწერლებთან. ზოგიერთთან კი 90-98%-ს აღწევს. ეჭვგარეშეა, რომ ეს რიცხვი არარეალურია.

გასათვალისწინებელია, რომ თანამედროვე თურქული ენა მნიშვნელოვნად განსხვავებულია მასზე მოსაუბრე განათლებულ და გაუნათლებელ (განსაკუთრებით პროვინციებში მცხოვრებ) ადამიანებს შორის. მათ სასაუბრო ენაში მყარად არის დამკვიდრებული, წინაპრებისაგან მემკვიდრეობით გადმოცემული დიალექტიზმები, არაბული და სპარსული ლექსიკა. გარდა ამისა, უნდა ითქვას, რომ დღეს, ე.წ. „საკუთრივ“ თურქული ლექსემების რაოდენობა ოფიციალურ ენაში, პრესასა და რადიო-ტელევიზიაში მცირდება, შესაბამისად ისევ იზრდება არაბული და სპარსული სიტყვების რიცხვი. გაჩნდა არაბიზმების გამოყენების ერთგვარი მოდა. მხედველობაში გვაქვს გაზეთებში ფიქსირებული ისეთი სიტყვები, რომელსაც ვერ ნახავთ თურქულ ლექსიკონებში. ეს შეიმჩნევა მაშინ, როდესაც თურქ მკითხველს ამგვარი არაბიზმები მიეწოდება ინგლისურიდან აღებული შესატყვისით. მაგალითად, *mühtesem* განმარტებულია ანგლიციზმით *simetrik*. ამ შემთხვევაში უარყოფილია ოსმალურიდან შემოსული და თურქულში დამკვიდრებული არაბიზმი *tenazur*, რომელიც რეფორმატორებმა შეცვალეს ნეოლოგიზმით *bakışım*.

ამას პირდაპირ ვუკავშირებთ ერთი მხრივ, დღევანდელ თურქულში, ისევე, როგორც მსოფლიოს ყველა ენაში, ანგლო-ამერიკანიზმების „შემოჭრის და გაბატონების“ ძლიერ ტენდენციას და მეორე მხრივ, თურქულ ენაში მიმდინარე პროცესზე ძლიერ პოლიტიკურ ზეწოლას. სხვაგვარად ვერ შევაფასებთ პრეზიდენტ რეჯებ ტაიფ ერდოღანის ზემოხსე-

ნებულ „რეკომენდაციას“ ოსმანლიჯას რეანიმაციის შესახებ. გარდა ამისა, დღევანდელ თურქეთში (სტამბოლში, იზმირში ... – გ.ა.) ადვილად შესამჩნევია მისი, რბილად რომ ვთქვათ, არც თუ კეთილი დამოკიდებულება პირადად ათათურქისა და მისი ღვანლის, განსაკუთრებით ენის რეფორმის მიმართ.

აქაც, ისევე როგორც ათათურქის შემთხვევაში, აშკარად იკვეთება თურქეთის ერთმმართველი პრეზიდენტის პოლიტიკური ნება, ენის განვითარების პროცესში ჩარევის სურვილი, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ ათათურქის მიერ ინიცირებული რეფორმები, მათ შორის „ენის რევოლუცია“, პირველი პრეზიდენტის მიერ მოიაზრებოდა ქვეყნის გაძლიერების, საუკუნეობრივი ჩამორჩენილობის დაძლევის, მისი მოდერნიზაციის ერთ-ერთ რადიკალურ საშუალებად, ხოლო პრეზიდენტი რეჟებ ტაიფ ერდოღანის „ზრუნვა“ სახელმწიფო ენაზე, ვფიქრობთ, არა მარტო მიზანმიმართული „ლაქუცია“ მოსახლეობის გარკვეულ ფენებთან ელექტორატის გადმოზიდვის იმედით, არამედ ერთგვარი პასუხიც ევროკავშირს, რომელმაც ძლიერ „განელა“ მასში თურქეთის მიღება-არმიღების გადანყვეტილების ოფიციალურად გაფორმება.

1932 წელს ოფიციალურად გამოცხადებული და დაწყებული თურქული სალიტერატურო ენის რეფორმა დამთავრებული არ არის. მისი მიმდინარეობის მანძილზე აღინიშნებოდა აქტიური და პასიური სტადიები, რაც ყოველთვის უკავშირდებოდა და პასუხობდა ამ საკითხისადმი ხელისუფლების დამოკიდებულებას, ანუ რეფორმა არ იყო დაზღვეული ცვალებადი პოლიტიკური გავლენისაგან. ეს ბადებს კითხვას: რამდენად შეთავსებადია ამგვარი გავლენა ენის ბუნებრივი განვითარების პრინციპთან. პასუხის გასაცემად შეიძლება მოვიშველიოთ რეალობა, რომ რეფორმის შედეგები იკვეთება მაშინ, როდესაც იგი ხორციელდება სახელმწიფო დონეზე (ამ შემთხვევაში თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოების შექმნა, პირადად პრეზიდენტ ათათურქის აქტიური მონაწილეობა), რაც ადასტურებს, რომ მისი პროცესი მართულია. აქვე შეიძლება ხაზი გავუსვათ პრეზიდენტ ერდოღანის თურქეთის რესპუბლიკის ცხოვრებაში „ოსმანლიჯას“ დაბრუნების „ავადმყოფურ“ სურვილს. მიუხედავად ამისა, თამამად შეიძლება დავასკვნათ, რომ ოფიციალურ ენაში, მედიაში, მხატვრულ ლიტერატურაში და რაც, ძალზე მნიშვნელოვანია, სასკოლო და საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოებში აშკარად ჩანს თურქული საენათმეცნიერო საზოგადოების მოღვაწეობის შედეგები ენის „გამარტივების“ (*sadeleşme*) თვალსაზრისით. დღეს რეფორმის პროცესი საკმაოდ შენელებულია (ესეც პირადი „პოლიტიკური ნების“ თუ ახირების შედეგია), თუმცა შეწყვეტილი არ არის. მთავარია, რომ „ოსმანლიჯა“, რომელიც ერთგვარი რელიქტია, ახალი თაობის ენა ვერ გახდება.

ახალი თაობა (მეოთხე, რეფორმის დაწყების დროიდან) წინა თაობების ადამიანებთან განსხვავებული ენით ურთიერთობს. ეს განსხვავება ისევ ლექსიკაში იკვეთება და არც თუ მარტივია: თუკი უცხო, არაბული და სპარსული სიტყვების რაოდენობა შემცირდა, სამაგიეროდ, მომრავლდა და სწრა-

ფად იზრდება აგრეთვე უცხო, დასავლური ლექსიკური ელემენტების რაოდენობა. ამ თვალსაზრისით დღევანდელი თურქული სალიტერატურო ენა გამოაკლისი არ არის, რადგან ეს უკვე პლანეტარული მოვლენაა, რაც არ გამოორიცხავს მის შესაძლო ახალ „თავგადასავალს“.

THE REFORM OF THE TURKISH LITERARY LANGUAGE (Summary)

Following the proclamation of the Republic of Turkey on October 29, 1923, the country went through some major reforms that determined its Europe-oriented development. One of the most significant among them was the language reform, known as the language revolution – *Dil Devrimi*.

Throughout its multi-centennial history, Turkish language developed under strong influences of Oriental and Western languages that belong to different language systems. In this regard, the lexical repository of Turkish is a clear reflection of interactions of the Ottoman Empire with various countries. The etymology of borrowed vocabulary in the contemporary Turkish can be traced back to Arabic, Persian, Greek, Italian, French, English, German and other languages. Of these, Arabic and Persian lexical and grammatical elements were used as a foundation for the official state language of the Ottoman Empire – *Osmanlıca*. This language, known as the “high style” Turkish (*Fasih Türkçe*) dominating in the affairs of the state, literature, arts and sciences, created an insurmountable gap between itself and the ordinary, colloquial Turkish. For the majority of the population, including some of its educated part, the high style Turkish was completely incomprehensible.

While the leading progressives of the *Tanzimat* reform era (1839–1876) and later on during the Young Turk Revolution (1908) made active efforts for reforming the language, these efforts were rather inconsistent: some of the key aspects of the process along with its means of practical implementation remained unclarified.

In the Republican period, the language reform began with the change of the alphabet (1928). This was one of the most significant steps by the government for the formation of the new Turk-

ish national identity and the national transformation to the new cultural consciousness.

The founding of the Turkish Linguistic Society (*Türk Dil Kurumu*) upon the initiative of Atatürk on July 12, 1932 marks the beginning of the target-oriented pursuit of liberating the language from foreign lexical and grammatical elements. The process continues till nowadays despite periodic sharp opposition and has been hence characterized by various active and passive stages linked to the attitudes of different governments. The reform, therefore, has not been, on the whole, shielded from the influences of changing political landscape. Nevertheless, the results of the activities of the Turkish Linguistic Society in terms of "simplifying" (*Sadeleşme*) the language in the affairs of the government, media, literature and, most importantly, in the school and university textbooks are clearly observable.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. ანთელაშვა, 1975 — გიორგი ანთელაშვა. თურქული ლინგვისტური საზოგადოება და თურქული სალიტერატურო ენის ზოგიერთი რეფორმის საკითხი, — *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე*. ენისა და ლიტერატურის სერია. №4, 1975;
2. ანთელაშვა, 2014 — გიორგი ანთელაშვა. უცხოენოვანი ნასესხები ლექსიკის ადგილი თურქული ტერმინოლოგიის განვითარების პროცესში, — კრებ.: „*ტერმინოლოგიის საკითხები*“. ტ. 1. თბ., 2014
3. ანთელაშვა, 2018-2019 — გიორგი ანთელაშვა. „შაპკის“ რევოლუცია თურქეთში, — *სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები*. ჰუმანიტარულ და სოციალურ-პოლიტიკურ მეცნიერებათა სერია. ტ. 18. თბ., 2018-2019;
4. სვანდიძე, 2007 — მიხეილ სვანდიძე. თურქეთის ისტორია. 1299-2000. თბ., 2007;
5. AĞAKAY, 1945 – Mehmet Ali Ağakay. Türkçe Sözlük. Ankara, 1945;
6. AĞAKAY, 1962 – Mehmet Ali Ağakay. Dil Devriminin 30 Yılı. Ankara, 1962;
7. AKİNCİ, 1996 – Mehmet-Ali Akinci. Les Pratiques Langagières chez les Immigrés Turcs en France, – *Ecartés d'identité. Revue trimestrielle sur l'intégration*. №76, mars, 1996 (https://www.researchgate.net/publication/311649947_Les_pratiques_langagieres_chez_les_immigrés_turcs_en_France);
8. AKYÜZ, 2015 – Akyüz Kenan. Modern Türk Edebiyatında Ana Çizgileri (1860-1923). İstanbul, İnkılâp Yayınları, 2015;
9. ATALAY, 1940 – Besim Atalay. Türkçemizde men-man. İstanbul, Matbaai Ebüzziya, 1940;
10. AYDIN, 2021 – Özgür Aydın. Dedelerimizin mezar taşları: Erdoğan bu yazıyı okuyabilecek mi?, – <https://haber.sol.org.tr/haber/dedelerimizin-mezar-taslari-erdogan-bu-yaziyi-okuyabilecek-mi-24446>;
11. BANGUOĞLU, 1998 – Tahsin Banguoğlu. Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998;
12. BAZIN, 1959 – Louis Bazin. Structures et tendances communes des langues turques, – *Philologiae Turcicae Fundamenta*. T. 1. Wiesbaden, Franz Steiner, 1959;
13. CAFEROĞLU, 1929 – Ahmet Caferoğlu. Türkçede “daş” Lâhikası. İstanbul, İktisat Matbaası, 1929;

14. **ÇAĞLAYAN, 1966** – Faruk Çağlayan. Osmanlıca-Türkçe, Türkçe-Osmanlıca Sözlük. İstanbul, İnkılap ve Aka, 1966;
15. **DEMİR, 1967** – Kıvanç Demir. Öz Türkçe Üzerine, – *Türk Dili Aylık ve Edebiyat Dergisi*. №195, 1967;
16. **DENY, 1921** – Jean Deny. Grammaire de la langue turque (*dialecte osmanlı*). Paris, 1921;
17. **DEVELLİ, 2014** – Hayati Develli. Osmanlı Türkçesi Kılavuzu – 1. Ke-sit Yayınları, 2014;
18. **DİLAÇAR, 1964** – Agop Dilaçar. Türk Diline Genel Bir Bakış. Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1964;
19. **DÜNYA GAZETESİ, 1965** – Dünya Gazetesi. 16-19.09.1965;
20. **EFE, 2004** – Süleyman Efe. Süleyman Hüsnü Paşa'nın Tarih Anlayışı, – *Atatürk Üniversitesi Kâzi Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*. Sayı 9, 2004 (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/31337>);
21. **EFE, 2018** – Süleyman Efe. Tarih El Kitabı. Ankara, 2018;
22. **EMRE, 1943** – Ahmet Cevat Emre. Türkçede isim temelleri. *Muka-yeseli Türk gramerine hazırlık irdemleri*. Ankara, Türk Dil Kurumu, 1943;
23. **ESENKOVA, 1958** – Enver Esenkova. Türk Dilinde Fransız Tesiri. Ankara, 1958;
24. **HANÇERLİOĞLU, 1965** – Orhan Hançerlioğlu. Türk Edebiyatında Dil, – *Türk Dili Aylık ve Edebiyat Dergisi*. №164, 1965;
25. **HEYD, 1956** – Uriel Heyd. Language reform in modern Turkey, – *Oriental Notes and Studies*. №. 5. Jerusalem, Israel Oriental Society, 1956;
26. **KB, 1890** – Yüsuf Khâss-hâjib, W. Radloff. Kudatku Bilik. *Faksimile der uigurischen Handschrift der K.K. Hofbibliothek in Wien*. St. Petersburg, Glasunof und Eggers, 1890;
27. **KM, 1939-1949** – Mahmud Kâşgarlı. Dîvânu Lugâti't-Türk (*trc. Be-sim Atalay*). 3 Cilt. Ankara, 1939-1941;
28. **LEVEND, 1949** – Agâh Sırrı Levend. Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Savhaları. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949;
29. **LEVEND, 1960** – Agâh Sırrı Levend. Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Savhaları. *İkinci Basım*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960;
30. **LEVEND, 2010** – Agâh Sırrı Levend. Türk Dilinde Gelişme ve Sade-

- leşme Evreleri. *Dördüncü Basım*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010;
31. LEWIS, 1967 – Geoffrey Lewis. *Turkish Grammar*. Oxford University Press. Oxford, 1967;
 32. MERT, 2014 – Mehmet Mert. *7'den 70'e Osmanlı Türkçesi*. Babıalı Kültür Yayıncılığı. Aralık, 2014;
 33. MEYDAN, 1965 – Meydan. 25.09.1965;
 34. MİLLİYET, 1980 – Milliet. *Halk Gazetesi*. 18 Temmuz, 1980;
 35. NIŞANYAN, 2021 – Sevan Nişanyan. *Nişanyan Sözlük (Ciltli) Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. Liberus, 2021;
 36. PÜSKÜLLÜOĞLU, 1968 – Ali Püsküllüoğlu. *Öz Türkçe Sözcükler ve Terimler Sözlüğü*. Ankara, 1968;
 37. RADLOFF, 1895 – W. Radloff. *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St. Petersburg, L'Académie Impériale des Sciences, 1895;
 38. ROSSİ, 1935 – Ettore Rossi. *La riforma linguistica in Turchia*. Oriente Moderno. XV, №1, 1935;
 39. TARAMA SÖZLÜĞÜ, 1943-1996 – XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesi İle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü. Hazırlayan: Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin. 8 Cilt. Ankara, 1943-1996;
 40. TDİ-1 – Türk Dili İçin. *Türk basınında çıkan Türk Dili ile ilgili makaleler*. Cilt 1. Ankara, 1966;
 41. TDİ-2 – Türk Dili İçin. *Türk basınında çıkan Türk Dili ile ilgili makaleler*. Cilt 2. Ankara, 1966;
 42. TUNA, 2016 – Taşkın Tuna. *Adnan Menderes'in Günlüğü*. Şule Yayınları, 2016;
 43. THASDD, 1939-1947 – Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. 3 Cilt. İstanbul, 1939-1947;
 44. ŞT, 1999 – Şerifi Şehnâme Tercümesi. Hazırlayanlar Z. Kültürel ve L. Beyreli. İstanbul, TDK Yayınları, 1999;
 45. YALÇIN, 2014 – Soner Yalçın. *Osmanlı, Osmanlıca'ya Karşıydı*, – <https://www.sozcu.com.tr/2014/yazarlar/soner-yalcin/osmanli-osmanlicaya-karsiydi-672728/>;
 46. ZAJACZKOWSKI, 1932 – Ananiasz Zajaczkowski. *Sufiks imienne i czasownikowe w języku Zachodni Karaimskim*. Krakow, 1932;
 47. АЛЪКАЕВА, 1965 – Л. О. Алькаева. *Творчество Халида Зии*

- Ушаклыгыля. Москва, 1965;
48. АНТЕЛАВА, 1978 – Г. И. Антелева. Краткий турецко-русский словарь «новых» слов. Тб., «Мецниереба», 1978;
49. АНТЕЛАВА, 1978 – Г. И. Антелева. Турецко-русский словарь (неологизмы). Тб., «Мецниереба», 1985;
50. БАСКАКОВ, 1962 – Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1962;
51. ВАНДРИЕС, 1937 – Ж. Вандриес. Язык. Лингвистическое введение в историю. *Перевод с французского*. Примечания П. С. Кузнецова. Под редакцией и с предисловием Р. О. Шор. Москва, Государственное социально-экономическое издательство, 1937;
52. ГАБЕСКИРИЯ, 1983 – Ш. В. Габескирия. Лексика произведений Юнуса Эмре. Тб., «Мецниереба», 1983;
53. ГОРДЛЕВСКИЙ, 1961 – В. А. Гордлевский. Избранные сочинения. Т. 2: *Язык и литература*. Москва, 1961;
54. ДМИТРИЕВ, 1960 – Н. К. Дмитриев. Турецкий язык. Москва, 1960;
55. КОНОНОВ, 1941 – А. Н. Кононов. Грамматика турецкого языка. Издательство Академии Наук СССР. Москва-Ленинград, 1941;
56. КОНОНОВ, 1956 – А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград, 1956;
57. КОТВИЧ, 1962 – В. Котвич. Исследование по алтайским языкам. *Перевод с польского А. И. Толкачева*. Общая редакция и предисловие Н. А. Баскакова. Примечания Н. А. Баскакова и Г. Д. Санжеева. Москва, Издательство иностранной литературы, 1962;
58. РАМСТЕДТ, 1957 – Г. Й. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание: *Морфология*. Москва, Издательство иностранной литературы, 1957;
59. СТАРОСТОВ, 1965 – Л. Н. Старостов. Из истории становления турецкого литературного языка. Москва, 1965;
60. ФОМКИН, 1994 – М. С. Фомкин. Султан Велед и его тюркская поэзия. Москва, «Наука», 1994;
61. САФАРОВ, 1949 – Муасир Сафаров. Азәрбајҹан дили. Бақы, 1949.

სასიამოვნო მოვალეობად მიმაჩნია
გულწრთელი მადლობა მოვასხენო
აწ განსვენებულ კეთილშობილ ადამიანებსა და ბრწყინვალე
მეცნიერებს – ბატონ გურამ ლებანიძესა
და ქალბატონ მარიამ ხედოსპასოვას,
რჩევებისა და კონსულტაციებისათვის;
ძვირტუას კოლეგებს და მეგობრებს, შესანიშნავ
თურქოლოგებს – ქალბატონ ცისანა აბულაძესა და
ბატონ შალვა გაბისკირიას,
რომელთაც იტვირთეს წიგნის
რედაქტორების მძიმე ფუნქციები;
მადლობა ბატონ თამაზ აბაშიძესა და
ბატონ კახა კვაშილავას
მხარდაჭერისა და ერთგულებისათვის,
ტექსტის წაკითხვისა და ტექნიკური რედაქტირებისათვის;
ჩემი ოჯახის წევრებს
– ლიკას, არჩილსა და თეიმურაზს –
წიგნზე მუშაობის პროცესში
განსაკუთრებული ხელშეწყობისა და თანადგომისათვის.

ვიტორეი ანთონიუსი